

શ્રી યશાવજયજી

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

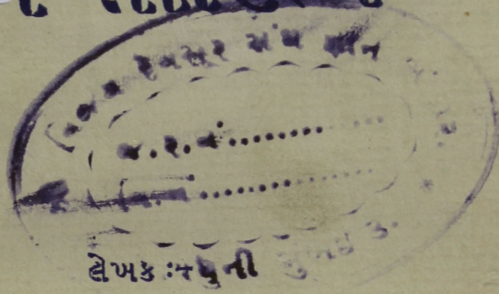
ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

જૈન સાહિત્યમાળા : પુષ્પ છત્રું

ૐ

જૈન સાહિત્ય

સ્વ. શ્રી મનઃસુખભાઈ કીરતચંદ મહેતા,
મોરબી.

સંપાદક :-

ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા,
એમ. બી. બી. એસ.

૫, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ, ૭.

પ્રકાશક : શ્રી વલ્લભસુરિ સ્મારકનિધિ, મુંબઈ-૩.

ॐ

જૈન સાહિત્ય

[સદ્. સાક્ષરરત્ને
ત્રીજી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે
રબૂ કરેલ (વાંચેલ) વિદ્વત્તાપૂર્ણ નિબંધ]

લેખક:—

સ્વ. શ્રી મન:સુખભાઈ કીરત્યંદ મહેતા,
મોરબી.

સંપાદક:—

ડૉ. ભગવાનદાસ મન:સુખભાઈ મહેતા,
એમ. બી. બી. એસ.

૫, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ, ૭

દ્વિતિયાવૃત્તિ:

પ્રત. ૧૦૦૦

વિ. સં ૨૦૧૬

ઇ. સ. ૧૯૫૯

મુદ્રક: મણીલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ

શ્રી સુર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

પાંચકુવા દરવાજા, અમદાવાદ, ૨

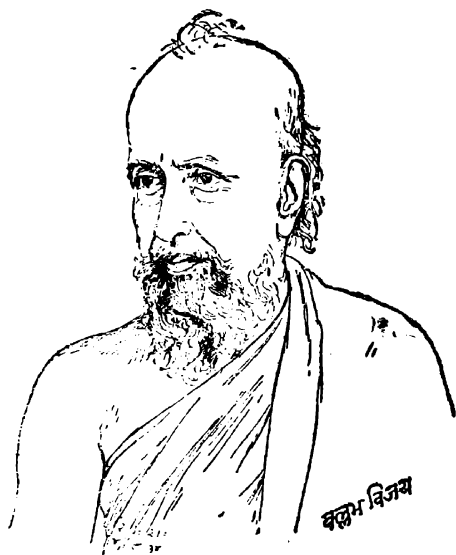
આભાર દર્શન

સ્વ. શ્રી મન:સુખભાઈ કીરતચંદ મહેતા તરફથી
સાહિત્ય પરિષદમાં વંચાયેલ આ નિબંધનાં પાનાં (અપૂર્ણ)
સ્વ. મોહનલાલ દ. દેશાઈના સંગ્રહમાંથી મળ્યા હતા;
એમાં જે કંઈ ત્રુટીઓ હતી તે સ્વર્ગસ્થ શ્રી મન:સુખ-
ભાઈના અભ્યાસી પુત્ર ડૉ. ભગવાનદાસભાઈએ પરિશ્રમ
લઈ સુધારી, તેમજ પુસ્તકને લગતી સર્વ કાર્યવાહી કરી,
સમિતિને જે સહાય આપેલ છે તે બદલ તેઓશ્રીનો તેમજ
ઉપરોક્ત સ્વર્ગસ્થોનો સમિતિ વતી આભાર વ્યક્ત કરું છું.

મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી

મંત્રી, વલ્લભસ્મારકનિધિ.

મૂલ્ય : ૧ રૂ. ૨૫ ન. પૈ.

શ્રી વલ્લભસૂરિ જૈન સાહિત્યમાળા:પુણ્ય છઠું

જૈન સાહિત્ય

લેખક:—

સ્વ. શ્રી મન:સુખભાઈ કીરત્યંદ મહેતા,
મોરબી.

પ્રગટ કર્તા—

શ્રી વલ્લભસૂરિ સ્મારકનાથ,
શ્રી ગોડીજી જૈન ઉપાશ્રય, મુંબઈ, ૩

શુભ આશિર્વાદ—

જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયસમુદ્રસૂરિ
આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી

પ્રકાશક—

૧. શ્રી મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી, માનદ મંત્રી
૨. શ્રી જેસીંગલાલ લલ્લુભાઇ
૩. „ રમણુલાલ નગીનદાસ પરીખ
૪. „ રતનચંદ ચુનિલાલ દાલીયા
૫. „ ચંદનમલજી લાલચંદજી
૬. „ હજારીમલજી ચંદ્રભાણુ
૭. „ જગજીવનદાસ શિવલાલ
૮. „ પ્રસન્નમુખ સુરચંદ બદામી
૯. „ કાંતિલાલ કેરા
૧૦. „ ફુલચંદ શામજી

—સ્મારક સમિતિના સભ્યો.

પ્રસ્તાવના

૧. સંપાદકીય

સદ્. શ્રી. મનઃસુખભાઈ ખરેખરા અર્થમાં એક ઉચ્ચકક્ષાના સાક્ષર હતા. આ ભારતીભક્તે સત્સાહિત્યની ઉપાસના કેવા અને કેટલા ભક્તિભાવથી કરી હશે તેનો મૂક સાક્ષી આ તેમનો પ્રકાંડ સાક્ષરત્વસંપન્ન નિબંધ જ છે. આ વિદ્વત્તાપૂર્ણ નિબંધ પ્રત્યે જિડતો દષ્ટિપાત કરતાં પણ તેમની અગાધ બહુશ્રુતતા, પ્રખર બુદ્ધિમત્તા, તીક્ષ્ણ પર્યાલોચના પ્રકૃષ્ટ પ્રૌઢિ, સમર્થ વાગ્મિતા, ઉત્તમ મધ્યસ્થતા, અદ્ભુત ઋણુતા આદિ કોઈ પણ સાહુદય રસજ્ઞ સમીક્ષકનું એકદમ ધ્યાન ખેંચે છે, ને સહજ સ્વયંભૂ બહુમાન ઉપજાવે છે. આવો અભ્યાસપૂર્ણ સમર્થ (Scholarly & Masterly) સુંદર સાહિત્યકલાથી સુગ્રથિત ‘ગ્રંથ’ વા નિબંધ નિબદ્ધ કરવામાં કેટલા બહુશ્રુતપણાની, કેટલા રસજ્ઞપણાની, કેટલા અન્વેષણુની, કેટલા મીમાંસનની, કેટલા પરિશ્રમની અપેક્ષા રહે છે, તે આવા વિષયોમાં કૃતશ્રમ વિદ્વજ્જનો જ સમજી શકે છે.

આ ‘જૈન સાહિત્ય’ શીર્ષક વિદ્વત્તાપૂર્ણ (scholarly) નિબંધ સદ્. વિદ્વદ્વર્ય બહુશ્રુત લેખકે ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે રજૂ કર્યો હતો—વાંચ્યો હતો, અને તે તત્કાલીન વિશિષ્ટ શિષ્ટ સાક્ષરમંડલીમાં ખૂબ પ્રશંસા પામ્યો હતો. બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે પણ આજ સદ્. સાક્ષરશ્રીએ ‘ગુજરાતીમાં જૈન

સાહિત્યનો ફાળો' એ શીર્ષક સમર્થ (Masterly) નિબંધ રજૂ કર્યો હતો—વાંચ્યો હતો; તેના અનુસંધાન-પૂર્તિરૂપ વા વિશેષીકરણરૂપ આ 'જૈન સાહિત્ય' નો નિબંધ છે. એટલે એકકર્તૃક એકવિષયક આ બંને નિબંધો સ્વિગ્ધ બંધુબેલડી જેવા હોઈ જૂદા પાડી શકાય એમ નથી. તેમજ—આ 'જૈન સાહિત્ય' નિબંધના પરિશિષ્ટ-રૂપે 'જન રાસમાળા' એ શીર્ષક લગભગ ૩૭૦ જૂના રાસોની ઉપયોગી યાદી જે સહ. શ્રીએ ઘણા ઘણા પરિશ્રમ-પૂર્વક તૈયાર કરી આપી હતી, તે આ નિબંધના અંગભૂત છે,—જે તે અરસામાં એક અલગ પત્રિકારૂપે શ્રી જૈન કોન્ફરન્સ તરફથી છપાવી પ્રગટ કરવામાં આવી હતી.

પ્રસ્તુત 'જૈન સાહિત્ય' નો નિબંધ એક પૃથક્ પ્રકાશનરૂપે (ટૂકટ) તે અરસામાં સહ.શ્રીના સન્મિત્ર સદ્ગુણધુ સહ. શેઠ શ્રી હેમચંદ અમરચંદ તરફથી સુંદર કાગળ પર છપાવી પ્રચારવામાં આવ્યો હતો. તેની એક અપૂર્ણ પ્રત સહ. મો. દ. દેશાઈના સંગ્રહમાંથી સ્મારક-નિધિને ઉપલબ્ધ થતાં તેનું પ્રકાશન કરવાની સંસ્થાની ઇચ્છા થઈ, અને આનું સંપાદન કરવા અંગે મને લખવામાં આવ્યું; સંસ્થાની ઇચ્છાને માન આપી, ઉક્ત અપૂર્ણ પ્રતનું શેષ ભાગની મ્હારી પાસેની પ્રત પરથી પૂર્તિ કરી આપી મેં આ નિબંધનું યથાવત સંપાદન કર્યું છે; આ સર્વાંગ-સુંદર ગ્રંથને અનુરૂપપણે આયોજનાદિ સકલવિધિ સંભાળવાનો યથાશક્ય વિનમ્ર પ્રયાસમાત્ર કર્યો છે. પ્રકૃત નિબંધમાં કોઈ ઐતિહાસિક મિતિ પરત્વે (દા. ત. શ્રી સિદ્ધસેન-

દિવાકરસૂરિજી, શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી બા.) અદ્યતન સંશોધનના પ્રકાશમાં કવચિત્ કિંચિત્ વિરોધાભાસ ભાસવો સંભવે છે, તથાપિ તેવો ઉલ્લેખ તો સહ. શ્રીના સમયાવધિ થયેલા સંશોધનાનુસાર હોઈ ન કિંચિત્ છે.

*

૨. ગ્રંથ વરતુનું દિગ્દર્શન

હવે આ ગ્રંથના અભિધેય વિષયનું સંક્ષેપમાં દિગ્દર્શન કરીએ. વિદ્વાન્ લેખકે પોતાના વક્તવ્યનું બે વિભાગમાં વિભાજન કર્યું છે : (૧) પ્રથમ પ્રકરણમાં ‘ગુજરાતી અને સંસ્કૃત-પાકૃત જૈન સાહિત્યનું દિગ્દર્શન’ કરાવ્યું છે; (૨) દ્વિતીય પ્રકરણમાં ‘ભાષાવિવેક’ કર્યો છે. આ નિબંધનો પ્રસ્તાવ રજૂ કરતાં પ્રારંભિક ઉદ્બોધનમાં વિદ્વાન્ નિબંધકાર સ્વયં જણાવે છે તેમ—‘ગુજરાતી સાહિત્યને જૈન સાહિત્યે કેવું સાડું પોષણ આપ્યું છે, તે અમે અમારા બીજી પરિષદના નિબંધમાં જણાવ્યું હતું. સહગત શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી તથા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ આદિ નામાંકિત ગુર્જર વિદ્વાનોએ જૈન સાહિત્યે બળવેલી ગુજરાતી સાહિત્યની તેમજ સામાન્ય સાહિત્યની સેવા પરમ પ્રમોદ ભાવે પીછાણી છે.’ ઇત્યાદિ પ્રસ્તાવ કરી, ‘ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી થયો છે? આવો એક અસ્વાભાવિક પ્રશ્ન ચર્ચાતો શ્રુત થાય છે’ એટલો સામાન્ય નિર્દેશરૂપ ઇશારો માત્ર કરી, આની

સવિશેષ ચર્ચા બીજા પ્રકરણ માટે અનામત રાખી, લેખક પ્રથમ પ્રકરણ પ્રારંભે છે; અને તેમાં પ્રથમ ગુજરાતી વિભાગ એ શીર્ષક તળે ગુજરાતીમાં જૈન સાહિત્યે આપેલ કાળાનું સવિસ્તર દર્શન કરાવે છે. અત્રે ગુજરાતીમાં લેખનનો પ્રારંભ સોળમી સદીમાં થયેલા ભક્ત કવિ શ્રી નરસિંહ મહેતાથી થયો એવી ‘પ્રચલિત માનીનતા’ને આંચકો આપતાં સદ્. સાક્ષરશ્રીએ હકીકતો અને આંકડાથી (facts & figures) દર્શાવી આપ્યું છે કે—શ્રી નરસિંહ મહેતા પૂર્વે પણ વિ. સં. ૧૪૦૦ થી ૧૫૭૦ સુધીમાં રચાયેલા લગભગ ૪૫ રાસો છે. દા. ત. ‘વિ. સં. ૧૪૧૨માં શ્રી ઉદયવંત (વિજયભદ્ર) નામના જૈન આચાર્યે ગૌતમ સ્વામી રાસ રચ્યો છે.’ તે જ અરસામાં હંસ-વચ્છ રાસ, શીલ રાસ, મયણુરેહા રાસ, આરાધના રાસ, શાંતરસ રાસ આદિ રચાયા છે. ઇત્યાદિ સવિસ્તર જણાવી લેખકે પોતે મહાપરિશ્રમે તયાર કરેલી લગભગ ૩૭૦ જૈન રાસોની યાદી પ્રસ્તુત લેખના પ્રાંતે—પરિશિષ્ટરૂપે ટાંકી છે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઉત્તમ કવિત્વસંપન્ન આ રસમય રાસસાહિત્ય ઉપરાંત ‘ચરિત્રો, આખ્યાયિકાઓ, ચતુષ્પાદિકા, ઢાળો, આધ્યાત્મિક-ઔપદેશિક સંજ્ઞાઓ (સ્વાધ્યાય), ભક્તિનાં પદો, સ્તવનો વગેરે પણ કવિતારૂપે ઘણાં છે,’-જેના સાહિત્યગુણનું યથોચિત મૂલ્યાંકન કરવાનું ‘મધ્યસ્થ સાહિત્યવેત્તાઓને’ લેખકે ભાવવાહી આર્જ્જવન કર્યું છે; અને આમ રાસસાહિત્ય આદિનું રસમય દર્શન કરાવી, તેની વિવિધ ઉપયોગિતા વિવરી દેખાડી, ‘જનહિત તથા સદ્ધર્મસેવા’ એ તેના ઇષ્ટ

ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ કરી, ગૂજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત થયેલા સાહિત્યનું દર્શન કરાવ્યું છે; આ વિશાલ સાહિત્યરાશિને (૧) ચરિત્રાત્મક ઐતિહાસિક વિભાગ, (૨) ન્યાય (Logic) (૩) જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, (૪) દ્રવ્યવિચાર (Metaphysics) (૫) અધ્યાત્મ યોગ, (૬) લોકસ્વરૂપ અથવા વિશ્વવ્યવસ્થા (Universe, Cosmos), (૭) નીતિ, (૮) નાટકો, (૯) જ્યોતિષ-કાળજ્ઞાન-નિમિત્ત આદિ, (૧૦) ઔપદેશિક, (૧૧) ધર્મવિશેષ-સામાન્ય ધર્મ (૧૨) પ્રક્રિયા,—એ દ્વાદશ અંગમાં વિભજન કરી બહુશ્રુત લેખકે તે તે વિષયને લગતા ગ્રંથોની સંક્ષિપ્ત સમાલોચનાપૂર્વક તલસ્પર્શી મીમાંસન કર્યું છે.

આમ ગુજરાતી વિભાગનું નિરૂપણ કરી, લેખકે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિભાગનું દર્શન કરાવ્યું છે; અને તેમ કરતાં ‘ગુજરાતી વિભાગ કરતાં આ વિભાગ ઘણા મોટા વિસ્તારવાળો છે, છતાં વિસ્તારભયથી કોઈ કોઈની ઉપયુક્ત નોંધ લઈ અવશિષ્ટ ભાગ ટુંકમાં પતાવશું,’—એમ કહી વિસ્તાર માટે શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કેન્દ્રસંસદ તરફથી પ્રકાશિત ‘જૈન ગ્રંથાવલી’ અવલોકવાની ભલામણો કરી છે. અત્રે પ્રાચીન જૈન વ્યાકરણો એ અંગે સૂક્ષ્મ વિચારણા રજૂ કરતાં વિદ્વાન્ લેખકે પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણ પાણિનિ પૂર્વે થયેલા જૈન વૈયાકરણ શાકટાયનકૃત શાકટાયન વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ કરી, ગૂજરાતના જ્યોતિર્ધર ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણનું સામાન્ય સૂચન

કરી ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરી છે. એમ વ્યાકરણનો ખાસ ઉલ્લેખ કરી પ્રાકૃત એટલે શું ? અને તેના અંગે જૈનાચાર્યોનું મંતવ્ય રજુ કરી, (૧) સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત, (૨) તન્ન પ્રાકૃત, (૩) દેશી પ્રાકૃત, એમ પ્રાકૃતના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે; અને પ્રાકૃતમાં લખાયેલ જૈન આગમસૂત્રો ઉપરાંત પ્રકીર્ણ ગ્રંથો, કાવ્યો, ચરિત્રો, ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન, વ્યાકરણાદિ વિપુલ સાહિત્ય પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરી, ‘એ ભવ્ય સાહિત્યના ઉદ્ધાર અર્થે સાહિત્યપ્રેમી વિક્રાનોને ભાવપૂર્ણ અનુરોધપૂર્વક આ પ્રથમ પ્રકરણ પૂર્ણ કર્યું છે.

ખીજા—‘ભાષાવિવેક’ પ્રકરણમાં પ્રથમ તો પહેલા પ્રકરણમાં જેના પ્રત્યે સહજ ઇશારો કર્યો હતો તે ગૂજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી થયો છે ? એ પ્રશ્નની સવિસ્તર ચર્ચા ઉપાડી છે, અને તેની તલસ્પર્શી મીમાંસા કરી છે. લેખક જણાવે છે તેમ ‘આ પ્રશ્નના ઉત્પાદક રા. રા. મનઃસુખભાઈ રવજીભાઈ મહેતા’ હતા,—જેઓએ એવું વિધાન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો કે ‘ગૂજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી થયો છે.’ પરંતુ આ નિબંધકર્તા સદ્. શ્રી મનઃસુખભાઈ કીરતચંદ મહેતાએ ઉક્ત વિધાનને અત્રે જોરશોરથી પ્રતીકાર કર્યો છે, અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે કે ‘આ પ્રશ્ન કૃત્રિમ છે, અને કૃત્રિમ પ્રશ્નનું સાધ્ય સિદ્ધ થઈ શકે નહિ.’ એમ જણાવી તેમણે એક કુશળ વાક્યપટુ ભાષાશાસ્ત્રીની અદાથી,—કુશળ ધારાશાસ્ત્રી જેમ પ્રતિવાદીની પ્રત્યેક દલીલનો રદીઓ આપે તેમ,—પ્રતિપક્ષ તરફથી આગળ ધરાતી પ્રત્યેક દલીલને

નિષ્પુષ યુક્તિયુક્ત અસ્ખલિત વાગ્ધારાથી સફળતાપૂર્વક નિરસ્ત કરી છે. એક જ ધર્મ-સંપ્રદાયના અનુગામી હોવા છતાં, અત્રે સાહિત્ય-રણાંગણમાં વિપક્ષે ઉપસ્થિત એક જ નામધારી આ બે મહારથી સાક્ષર સન્મિત્રોનું આ પ્રેમમય વાગ્ધૃત સાહિત્યરસિક વિદ્વાનોને પ્રેક્ષણીય બન્યું હશે !

આ અંગે અત્રે પિષ્ટપેષણ નહિં કરતાં, એટલું જ જણાવવું યોગ્ય છે કે આ વિદ્વાન નિબંધકર્તાએ ભાષા-વિવેક અંગે શ્રી રુદ્રદે કહેલા ભાષાના છ ભેદનો હવાલો આપ્યો છે—(૧) પ્રાકૃત, (૨) સંસ્કૃત, (૩) માગધી, (૪) પૈશાચિકી, (૫) શૌરસેની, (૬) ‘દેશવિશેષથી ઘણા ભેદવાળો અપભ્રંશ,’ ‘દેશવિશેષાદ્ ભૂરિભેદોઽપભ્રંશઃ’. એમ ભાષાના છ ભેદ નિર્દેશી, પ્રત્યેક ભાષામાં સાથેના સાથે રહેલા આ ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે—(૧) પ્રાકૃત સ્વરૂપ, (૨) સંસ્કૃત સ્વરૂપ, (૩) સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ, (૪) અપભ્રંશ સ્વરૂપ; અને તે પ્રત્યેકના સ્પષ્ટ ઉદાહરણો આપી, સાહિત્ય જગત્ સમક્ષ પુષ્કળ રસપ્રદ ભાષાવિવેક દર્શાવી તાત્પર્ય દર્શાવ્યું છે કે—‘દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને લઈ આગલી ભાષામાંથી અપભ્રંશ-રૂપાંતર પામી અવતરેલી-ઉછરેલી ભાષામાં સમાજનો, સંપ્રદાયમાત્રનો, હાથ છે; કોઈ વ્યક્તિ કે કોઈ સંપ્રદાય એ ભાષાનો જન્મ પોતાને ત્યાંથી ન સંભાવી શકે.’ આ સમસ્ત ચર્ચાના સંદર્ભમાં આનુષંગિક-પણે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત બંને ભાષાના સાહિત્યના સર્વાંગીણ વિકાસમાં જૈન સાહિત્યે આપેલ મહાન ફાળાની પ્રશસ્તિ

પણ યથાસ્થાને દર્શન દેજ છે, તે સુસ વાંચક સ્વયં જોઈ શકશે.

છેવટ ગુજરાતી ભાષાનો અવતાર ક્યાંથી થયો છે એની સવિસ્તર ચર્ચા ઉપાડી વિદ્વાન્ લેખકે બતાવી આપ્યું છે કે—‘ગૂજરાતીનો જન્મ અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાંથી થયો છે; પણ તે જૈનોની સૂત્ર પ્રકરણની પ્રાકૃત ભાષા અપભ્રંશ થઈને તેમાંથી નહિ; પણ દેશની પ્રચલિત સામાજિક પ્રાકૃત અપભ્રંશ થઈ તેમાંથી, કેમકે સામાજિક પ્રાકૃત એકલા જૈનોની સ્વાંગ માલિકીની ન હતી.’ આના સમર્થનમાં શૌરસેની અને અપભ્રંશ પ્રાકૃતના ઉદાહરણ આપી સ્પષ્ટ સમજાવ્યા છે. અને સાથે સાથે—‘પ્રાકૃતનું મહત્વ જૈનોમાં જ હતું, જૈનેતર અન્ય પ્રાકૃતને હલકી ગણી હલકાં પાત્રોને જ સોંપતા,—જેમ—જૈન બૌદ્ધ સિવાયનાં બીજાં નાટકોમાં હલકાં પાત્રોમાં દેખાય છે;’--આ દલીલ કેટલી બ્રાંત છે, તે પણ અપ્રતિવિધેય યુક્તિથી દર્શાવી આપ્યું છે. છેવટે ગૂજરાતી ભાષા શામાંથી અવતરી હશે ? એનો નિર્ણય કરતાં જણાવ્યું છે કે ‘સામાજિક અપભ્રંશ પ્રાકૃત ભાષામાં જનો બ્રાહ્મણો બધાનો હિસ્સો હતો, અને એમાંથી ગુજરાતી અવતરવા પામી છે.’

ગૂજરાતી કેાને અને ક્યારથી ગણવી એ આ પ્રકરણના છેલ્લા પ્રશ્નની સૂક્ષ્મ છણાવટ કરતાં સદ્. વિદ્વાન સાક્ષરશ્રી પ્રકાશે છે—‘હાલ આપણે જેને ગૂજરાતીરૂપે ઓળખીએ છીએ, તે ગૂજરાતીને મળતી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જે ગૂજરાતી જણાય અને જે મધ્યમ વર્ગના વિદ્વાન્ને તરત સમજવામાં આવી શકે, એને ગણવી.’ આ ઉક્તના સમર્થનમાં

ગૂજરાતીની જનની અપભ્રંશના ઉદાહરણ ટાંકી, છેવટમાં ગૌતમ રાસનું ‘જેમ સહકારે કોયલ ટહૂંકે’ ઈ. કાવ્ય-રસમય પદ અવતારી સદ્ગત સાક્ષરરત્ન શ્રી મનઃસુખભાઈએ ‘પ્રાચીનતમ જૈન ગૂજરાતી સાહિત્ય મુદ્રિત થઈ હવે પ્રસિદ્ધિમાં આવશે, અને મતલેદરૂપ દષ્ટિ દૂર થશે’ એવી ઉદાત્ત ભાવના વ્યક્ત કરી આ સાક્ષરત્વપૂર્ણ મહાનિબંધની ભવ્ય પૂર્ણાહુતિ કરી છે.

*

૩. ભારતીય સાહિત્યમાં જૈન સાહિત્યનો ફાળો

ભારતીય સાહિત્યના સર્વાંગીણ વિકાસમાં જૈન સાહિત્યનો ફાળો કાંઈ નાનો સૂનો નથી, અને તે કોઈ પણ સમાજને ગૌરવ લેવા જેવો છે. પરમ લોકકલ્યાણકારી વિશ્વવત્સલ શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરે દિવ્ય કેવલજ્ઞાના-લોકથી વિશ્વતત્ત્વનું સાક્ષાત્ દર્શન કરી ભારતવર્ષમાં પરમાર્થ અમૃતની વર્ષા વર્ષાવી; ‘અર્હદ્વક્ત્રપ્રસૂત’-તેમના દિવ્ય સંદેશને ઝીલી તેમના સાક્ષાત્ શિષ્યો ગણધર દેવોએ વિશાલ મહાકાવ્ય દ્વાદશાંગીની રચના કરી-‘ગણધરરચિતં દ્વાદશાઙ્ગં વિશાલં.’ આ દ્વાદશાંગીની વિશાલ મહાકાવ્યતાનો ખ્યાલ આપણને આચાર્ય પુષ્પદંત-ભૂતબલિકૃત ૫૮-ખંડાગમમાં આપેલી તદ્ગત અને તદંતગત પૂર્વગત વિષયોની અન્યત્ર અનુપલબ્ધ એવી સવિસ્તર સૂચિ પરથી પ્રાપ્ત થાય છે; દા. ત. એકેક પૂર્વમાં સેંકડો વસ્તુઓ અને તેમાં વળી સેંકડો પ્રાભૂતો ! પણ આપણા મતિમાંઘથી, પ્રમાદથી કે કાળબલથી દુર્ભાગ્યે આ દ્વાદશાંગીનો ઘણો ભાગ વિચ્છેદ ગયો, અને મહામૂલ્ય વારસો આપણે ગુમાવ્યો. તથાપિ

મહાબુદ્ધિનિધાન આચાર્યો જેટલો અંશ જાળવી શકાયો તેટલો જાળવી રાખવા મહાન્ પ્રયાસો તો કરતા જ રહ્યા. દા. ત. વીરાત્ ૧૦૦૦ વર્ષે થયેલા શ્રીદેવર્જિંગણી ક્ષમા-શ્રમણુએ વલ્લભીપુરમાં આચાર્યોની પરિષદ્ યોજી, જેટલો અંશ સ્મૃતિગોચર રહ્યો તેટલો મહાપરિશ્રમપૂર્વક સંકલિત કરી ગ્રંથારૂઢ કરી, કાળજવાલામાંથી ભચાવી લેવાનું (Salvaging) ભગીરથ કાર્ય કર્યું. દ્વિગંબર આમ્નાયમાં પણ આચાર્યપરંપરાથી પ્રાપ્ત ‘પ્રાભૂત’-જ્ઞાનઅંશેને સૂત્રનિબદ્ધ કરવાનું મહાન્ કાર્ય-‘વૌચ્છામિ સમયપાહુદ-મિષમો સુયકેવલિભણિયં’-એમ મહાપ્રતિજ્ઞા કરનારા મહાન્ કુંદકુંદાચાર્યુએ અને પદ્મંડાગમપ્રણેતા પુષ્પદંત-ભૂતખલિ એ બે મહાન્ આચાર્યયુગલે કરી, જગતને ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાનનું ‘પ્રાભૂત’ (લેટણું) કર્યું. અને આવી ઉજ્જવલ શ્રમણુપરંપરામાં થયેલા અનેકાનેક ત્યાગી નિઃસ્પૃહી સંત વીરસંતાનોએ વીરવિભુનો અમૂલ્ય વારસો યથાશક્ય સાચવી રાખી, પોતાના નિર્મલ પ્રજ્ઞા-જલના અભિસિંચનથી કેટલો વિકસર કર્યો છે, અને ‘વિબુધ’-જનોને પરમાનંદ અર્પતું કેવું ઉત્તમ સાહિત્ય-‘નંદનવન’ સંબર્યું છે, તેનો સાક્ષીભૂત તે તે મહાવિભૂતિ મહાનિર્ગથ શ્રમણુએ નિર્માણ કરેલા હજારો ગ્રંથોનો મહાન્ રાશિ મોજૂદ છે. વ્યાકરણ કે કોષ, કાવ્ય કે અલંકાર, નાટ્ય કે રૂપક, કથા કે ચરિત્ર, ન્યાય કે દર્શનવાદ, નીતિ કે ધર્મ, અધ્યાત્મયોગ કે ભક્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન કે વિશ્વવિજ્ઞાન ઇત્યાદિ લલિત કે લલિતેતર સાહિત્યનું કોઈ પણ અંગ હો, તે વાડ-

મયના સમસ્ત ક્ષેત્રને ક્ષુણ્ણ કરી મહાન્ વીરસંતાનોએ આપેલો સાહિત્ય-કાલ (કાળો) વિપુલતા (Quantity) અને ગુણવત્તા (Quality, Merit) એ બન્ને દૃષ્ટિએ અપ્રતિમ છે. અત્રે વિશેષ વિવરણનો અવકાશ નથી, માત્ર બે ત્રણ ઉદાહરણ જ બસ થશે. ‘ગૂજરાતના જ્યોતિર્ધર’ તરિકે સુપ્રસિદ્ધ ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ હેમચંદ્રાચાર્યજીએ એમ કહેવાય છે કે સાડા ત્રણ કોડ શ્લોક પ્રમાણુ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે; મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ એક એકથી સરસ એવા ૧૪૪૪ ગ્રંથ જેટલો મહાન્ ગ્રંથરાશિ નિર્માણ કર્યો છે, એમ પરંપરાથી તેમની ખ્યાતિ ચાલી આવે છે. સેંકડો વિદ્વાનો સાથે મળીને પણ જેટલું સાહિત્ય ન સર્જી શકે તેટલું વિપુલ અને ઉત્તમ સાહિત્ય સર્જનારા આવા વિરાટ (collosus) સાહિત્યસર્જક સાહિત્યસ્વામીઓ (Literary Giants) જેવા મહાન્ જ્યોતિર્ધરો જૈનશાસન-ગગનમાં ચમકી ભારતમાં જ્ઞાન-જ્યોત્સ્ના રેલાવી ગયા છે. અને આવા તો અનેકાનેક મહાન્ સાહિત્યકારો જૈન સમાજે ભારતને અર્પ્યા છે, જેવાં કે—કવિકુલગુરુ કાલિદાસનું સ્મરણ કરાવે એવા મહાકવિઓ જિનસેનાચાર્યજી—સિદ્ધસેન દિવાકરજી—સમંતભદ્રાચાર્યજી, બાણકૃતિ કાદંબરીની સ્પર્ધા કરે એવી તિલકમંજરી મહાકથા સર્જનારા મહાકવિ ધનપાલ, જૈનોના શંકરાચાર્ય સમા મહર્ષિ અમૃતચંદ્રાચાર્યજી અને ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયજી, જૈનોની મહાગીતા સમા ‘જ્ઞાનાર્ણવના પ્રણેતા મહર્ષિ શુભચંદ્રાચાર્યજી, ઉપ-મિતિલવપ્રપંચના મહારૂપક કથાના સૃષ્ટા સિદ્ધર્ષિજી,

(ધંત્યાદિ)—જે મહાન ભારતીભક્તોની યશોગાથા ગાતી ચિરંજીવ સુકૃતિઓ દેશ કાલ અને જાતિના બંધનથી અનવ-ચ્છિન્નપણે આજે પણ ભારતના અને ભારતીના મુખને સમુજ્જવલ કરી રહી છે !

આશ્ચર્ય છે કે તે જમાનામાં સાહિત્યનાં સાધનો સ્વલ્પ અને દુર્લભ છતાં તે તે મહાપુરુષો આટલું બધું સાહિત્ય-સર્જન કરી શક્યા, અને આજે તો સાહિત્યના સાધનોની વિપુલતા અને સુલભતા છતાં નવસર્જનની વાત તો દૂર રહો, પણ જૂનું જળવી રાખવા જેટલી શક્તિ પણ હ્રાસ પામી છે ! એટલે પૂર્વ પુરુષોની ગૌરવ ગાથા ગાવા માત્રથી આપણું કામ નહિં સરે, પણ તે પુરુષોના લગ્ય પુરુષાર્થને અનુરૂપ આપણે પુરુષાર્થ સ્ફુરવી ‘જૈન સાહિત્ય’ના પુનરુત્થાનના મહાન કાર્યમાં લાગી જવાથી સરશે. તેમ કરવું હશે તો આ પુણ્ય કાર્યમાં ધીમંતોએ અને શ્રીમંતોએ પૂર્ણ સહકારથી યથાશક્તિ પોતપોતાનો ફાળો પરમ ઉદારતાથી આપવો પડશે, અને તેની સર્વાંગસુંદર પ્રકાશના-પ્રભાવનાર્થે જ્ઞાનપ્રકાશક સંસ્થાઓએ પણ નિર્દોલ સાચી સેવાભાવનાથી અગ્રભાગ લજવવો પડશે, અને તે માટે—“એ લગ્ય સાહિત્યના ઉદ્ધાર-પ્રચાર-પ્રકાશ ખાતર, કેવળ સાહિત્યના પ્રેમની ખાતર સાહિત્યપ્રેમી વિદ્વાનોએ ‘આપ્યાપર’ (મારું તારું) છોડી દઈ બહાર આવવાનો-નિરીહ પ્રયાસ કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે,”—એવા ભાવપૂર્ણ આ નિબંધકર્તા સદ્. સાક્ષર શ્રી મનઃસુખભાઈના આ મનનીય વચનો ચરિતાર્થ કરવા પડશે. અસ્તુ !

૫, ચોપાટી રોડ,

મુંબઈ-૭

લગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા.

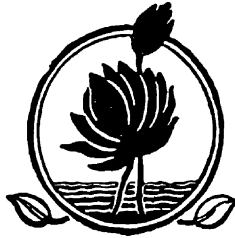
ૐ

જૈન સાહિત્ય

[સદ્. સાક્ષરરત્ને
ત્રીજી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે
રજૂ કરેલ (વાંચેલ) વિદ્વતાપૂર્ણ નિબંધ]

લેખક :-

સ્વ૦ શ્રી મનઃસુખભાઈ કીરતચંદ મહેતા,
મોરબી.

વિષય વિભાગ

પ્રકરણ પહેલું—

ગૂજરાતી અને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યનું
દિગ્દર્શન.

પ્રકરણ બીજું—

, ભાષા વિવેક

ॐ

પ્રસ્તાવ *

માન્યતર પ્રમુખ સાહિત્ય, નામદાર મહારાણી નંદકુંવરબા,
તથા અન્ય સન્નારીઓ અને સજ્જનો.

‘જૈન સાહિત્ય’—એ અંગે કાંઈ નિવેદન કરવા
આપ સમક્ષ ઉભો થયો છું. આ વિષયને બે ભાગમાં વેંચી
નાંખેલ છે; એક પ્રકરણમાં ગુજરાતી અને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત
જૈન સાહિત્યનું દ્વિગ્દર્શન છે; ત્યારે બીજા પ્રકરણમાં
‘ભાષાવિવેક’ મુખ્યતઃ છે.

જૈન સાહિત્યે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, તેલુગુ વગેરેને
જખરો આધાર આપ્યો છે, અને તે તે ભાષામાં એ સાહિત્ય
ઘણું ખેડાયું છે, એ વિદ્વાનોને હવે સુપ્રતીત થયું છે.
ગુજરાતી સાહિત્યને જૈન સાહિત્યે કેવું સાફ પોષણ આપ્યું
છે, તે અમે અમારા બીજી પરિષદના + નિબંધમાં જણાવ્યું
હતું. સદ્ગત શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી તથા રા. રા. કેશવલાલ

---

* ત્રીજી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે આ નિબંધ વાંચન
વેળાયે સદ્. સાક્ષરશ્રીએ કરેલું પ્રારંભિક વક્તવ્ય.

+ બીજી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે પણ સદ્શ્રીએ
આ જ વિષયને સ્પર્શતો “ગૂજરાતીમાં જૈન સાહિત્યનો ફાળો” એ
શીર્ષક સમર્થ (Masterly) નિબંધ રજૂ કર્યો હતો—વાંચ્યો હતો,
તેને ઉદ્દેશીને આ ઉદ્દેશ છે.

—ભગવાનદાસ મ. મહેતા.

હુર્ષદરાય ધ્રુવ આદિ નામાંકિત ગુર્જર વિદ્વાનોએ જૈન સાહિત્યે બળવેલી ગુજરાતી સાહિત્યની તેમજ સામાન્ય સાહિત્યની સેવા પરમ પ્રમોદ ભાવે પીછાણી છે; એવા જૈન સાહિત્ય અંગે અત્રે કાંઈ નિવેદન કરું તે સાહિત્ય-રસિકોને લાભ-આનંદનું કારણ થશે. આપ કેવળ સાહિત્ય પ્રેમની ખાતર એ પર અમૃતદષ્ટિ ઠેરવશો એવી વિજ્ઞપ્તિ પૂર્વક આ વિષય પ્રારંભુ છું.

૨૯-૧૦-૦૯ }
શુક્રવાર

મ. કી. મહેતા.

ॐ

શ્રી સરસ્વત્યૈ નમઃ

જૈન સાહિત્ય

પ્રકરણ પહેલું.

૧

ગુજરાતી વિભાગ:—

ભાષાનો જન્મ કેનાથી સંભવે ?

ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી થયો છે ? આવો એક અસ્વાભાવિક પ્રશ્ન ચર્ચાતો* શ્રુત થાય છે. અમને આ પ્રશ્ન કેવળ અસ્વાભાવિક લાગે છે. એ પ્રશ્ન કેમ ઉદ્ભવે એ સમજાતું નથી. એક ભાષાનો જન્મ તે ભાષાથી વ્યવહારનારાથી છે, એ વાત સર્વ કોઈ કબૂલ કરશે. ભાષાથી

* આ નિબંધના ખીજા પ્રકરણમાં સવિસ્તર દર્શાવ્યું છે તેમ આ ચર્ચાના ઉત્પાદક સ્વ. શ્રી મનસુખભાઈ રવજીભાઈ મહેતા હતા. તેનો અત્રે જોરશોરથી પ્રતીકાર આ નિબંધના કર્તા સ્વ. શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરત્સંદ મહેતાએ (મહારા પૂ. સદ્. પિતાશ્રી) નિષ્પુષ્પ સુચકિતયુક્ત દક્ષીણેથી અત્યંત સમર્થપણે કર્યો છે. સાહિત્ય રણાંગણમાં વિપક્ષે ઉપસ્થિત એક જ નામધારી આ બે મહારથી સાક્ષર સન્નિભત્રાનું આ પ્રેમમય વાગ્ધ્યુક્ત સાહિત્યરસિક વિદ્વાનોને પ્રેક્ષણીય બન્યું હશે !

—ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા

વ્યવહારનારા જૈનો હોય, અને જૈનેતર બીજાઓ પણ હોય. આ બંનેમાંથી કોઈ પણ એવો અકુદરતી દાવો ન કરી શકે, કે અમારાથી જ આ ભાષાનો જન્મ થયો. બંને પક્ષ એવો દાવો કરી શકે, કે આ પ્રકારે આ ભાષાને અમે યથાયોગ્ય પોષણ આપ્યું. એટલે ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી છે, કે બીજાઓથી એ કૃત્રિમ ચર્ચાને કોરે રાખી, અત્રે અમે જૈન સાહિત્યે ગુજરાતી તથા તેના આધારભૂત અન્ય સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યને કેવા પ્રકારે પોષણ આપ્યું, આધાર આપ્યો, વિકાસ-વૃદ્ધિ-શુદ્ધિમાં હિસ્સો આપ્યો એ નિર્પક્ષપણે બતાવશું.

લેખન જન્મ.

બીજો એવો પ્રશ્ન ઉઠી શકે, કે ગુજરાતી લેખનની શરૂઆત જૈનોએ કરી કે બીજાઓએ ? આનો યથાયોગ્ય આનુમાનિક નિર્ણય આપી શકાય; પણ તે નિર્ણય સંપૂર્ણ વજનદેય સત્યરૂપ તો નહિજ; કેમકે ભાવિકાળે વિશેષ સખળ પુરાવા મળે, તો એ નિર્ણયને તિલાંજલિ દેવી જ પડે. પ્રસ્તુત પ્રશ્નના સમાધાનમાં કાળક્રમમાં કેાનું સાહિત્ય પ્રથમ લખાયું, (chronologically) એ આપણે તપાસવું પડશે; અને એના ઉત્તરનો આપણો મદાર એ ઉપર રહેશે. જો આપણને અચુક એમ જણાય, કે ગુજરાતી લેખિત સાહિત્ય કાળક્રમમાં જૈનોનું પહેલું છે, તો ગુજરાતી લેખનારંભનું માન જૈનોને મળશે. એમ છે કે નહિ એ આપણે આગળ તપાસશું.

સાહિત્ય આરંભ.

ત્રીજો પ્રશ્ન એ ઉઠી શકે, કે જૈનોએ કે જૈનેતર બીજાઓએ ભલે ગુજરાતી લેખનારંભ કર્યો; પણ એ ગુજરાતી લેખનમાં સાહિત્ય યોગ્ય લેખન અને સાહિત્યના એક અંગ કાવ્ય લેખનની આદિ કેનાથી ? જૈનોથી કે બીજાથી ? આ ત્રણે પ્રશ્નોની આપણે સમાલોચના કરીએ.

પ્રશ્ન (૧) ગુજરાતી લાખાનો જન્મ જૈનોથી છે ?

આ પ્રશ્ન નિરર્થક અસ્વાભાવિક હોઈ, એનો જવાબ આપી શકાય એમ નથી. શરુઆતમાં જ જણાવ્યું છે, કે કોઈ સંપ્રદાય એવો દાવો ન કરી શકે, કે આ લાખાનો જન્મ અમારાથી જ થયો.

પ્રશ્ન (૨) ગુજરાતી લેખનની શરુઆત જૈનોએ કરી ?

આ પ્રશ્ન પણ એક દેશે કૃત્રિમ છે; તથાપિ તેનો આપણે સાધાર નિર્ણય શોધીએ. ગુજરાતીમાં લખવાની શરુઆત શ્રી કૃષ્ણના પરમભક્ત શ્રી નરસિંહમેહતાથી થઈ એવી પ્રચલિત માનીનતા છે. આ ભક્ત કવિ વિ. સં. સોળમી સદીમાં થયા એવું મનાય છે. આ કવિની પહેલાં ગુજરાતીના લેખકો ન હોય એવું તો માની શકાય એમ નથી; હોવા જ જોઈએ, અને તે જૈનો હોય અને જૈનેતર બીજાઓ પણ હોય. જૈનેતર બીજાઓ છે કે નહિ એની અમને ખબર નથી. પણ શ્રી. નરસિંહ મેહતાની પૂર્વે એક સૈકા લગભગમાં ગુજરાતી લાખામાં લખનારા જૈન લેખકો થયા છે, એ તો

સાધાર કહી શકાય એમ છે; જે આગળ ખતાવીએ છીએ. જે શ્રી નરસિંહમેહતાની પહેલાં જન્મેતર ખીજા લેખકો ન હોય (જે માની શકાય એમ નથી) તો ગુજરાતી લેખનની આદિ જૈન લેખકોથી થઈ એમ માનવામાં વાંધો નથી.

પ્રશ્ન (૩) ભલે જૈન લેખકોથી ગુજરાતી લેખનની કદાચ આદિ થઈ, પણ એ લેખન સાહિત્ય યોગ્ય વર્ગમાં આણી શકાય એવું છે? એ લેખનના કવનને કાવ્ય વર્ગમાં ગણી શકાય એમ છે?

આનો ઉત્તર વિચારીએ. ગુજરાતી કાવ્યની શરૂઆત શ્રી નરસિંહમેહતાથી થયેલી ગણાય છે; અને એનાં સુરસિક, ભક્તિરસ ભર્યાં, સહજ હૃદયમાંથી સ્ફુરી આવેલાં કાવ્યો જોતાં, તેમજ આ કવિની પહેલાનું ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય નહિ મળેલ હોવાથી આ કવિથી ગુજરાતી કાવ્યની શરૂઆતની ગણના થઈ એ યથાર્થ જ છે. પણ આ ભક્ત કવિ પહેલાં પણ ગુજરાતી લેખકો થયા છે, એવું અમારું માનવું છે; જૈન લેખકો તો છે જ; અને ખીજા પણ હોય, જે શોધખોળથી પ્રસિદ્ધિમાં આવવા યોગ્ય છે. હવે આ જૈન લેખકોના લેખો સાહિત્યમાં અને તેમાં પણ કાવ્યસાહિત્યમાં ગણાવા યોગ્ય છે કે કેમ એનો સમતોલ નિર્ણય શિષ્ટ મધ્યસ્થ સાક્ષરોએ કરવાનો છે. એ જૈન લેખકોનાં નામ, તેઓની પદાત્મક કૃતિ, કૃતિની મિતિ વગેરે આગળ જણાવીએ છીએ.

ગૌતમસ્વામીનો રાસ

(૧) વિ૦ સં૦ ૧૪૧૨ માં શ્રી ઉદયવંત (વિજયલદ્ર) નામના જૈન આચાર્યે શ્રી ગૌતમ સ્વામીનો રાસ રચ્યો છે. મુદ્રિત થયેલો આ રાસ નાનો છે; ભાષા પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ગણવા યોગ્ય છે; અને તે પ્રૌઢ, સરળ અને રસિક છે, જે જિજ્ઞાસુ વાંચનારને સહેજે પ્રતીત થાય એમ છે. એમાં જૈનોના પરમ તીર્થનાથ શ્રી મહાવીરદેવે સર્વ વેદવિદ્ ગૌતમ-ગોત્રીય શ્રી ઇંદ્રભૂતિ આદિને વેદપદોનો પરમાર્થ તથા પૂર્વા-પર વિરોધ-રહિત અર્થ સમજાવી પોતાના શિષ્યપદે સ્થાપ્યા આદિનો અધિકાર છે. આને તથા આ અરસામાં રચાયેલા બીજા રાસોને સાહિત્યકક્ષામાં ગણવા કે નહિ એ સાહિત્યનાં લક્ષણાદિ જાણનારા મધ્યસ્થ પરીક્ષકોનું કામ છે. અમે જૈન હોવાથી, (સંપ્રદાય ભેદે આ ભેદ વ્યવહાર હેતુએ દાખવ્યો છે, બાકી અમે અને આપણે એક જ છીએ; ઐક્યતામાં જ આપણું ગૌરવ અને કલ્યાણ છે; સંપ્રદાય ભેદ પણ ન ઘટે.) અને આ રાસોના લેખકો પણ જૈન હોવાથી દષ્ટિરાગ કે દર્શનમોહના દોષના ભયને લઈ અમારે કેવળ તટસ્થ રહેવું યોગ્ય છે.

હંસવચ્છ રાસ

(૨) બીજો રાસ પણ એ જ અરસામાં એ જ લેખકે શ્રી હંસ-વચ્છનો ઔપદેશિક ચરિત્રાત્મક લખેલો છે. ઘણું કરી એ પ્રસિદ્ધ થયો નથી.

શીલ રાસ.

(૩) ત્રીજો રાસ પણ એ જ અરસામાં એ જ લેખકે

શીલરાસ, એ નામે રચ્યો છે; આ પણ ધણું કરી પ્રસિદ્ધ નથી થયો. આમાં સત્શીલ, સદ્વર્ત્તન, પ્રહ્લચર્યાદિના મહિમા-યુક્ત ઝોધ છે.

મયણુરેહા રાસ.

(૪) ચોથો રાસ વિં ૦ સં ૦ ૧૪૧૩ માં કકડીયા ગામમાં કોઈ શ્રી હરસેવક નામના જૈન સાધુએ આતુર્માંસમાં લખેલો શ્રીમતી મદનરેખા (મયણુરેહા) નો છે. આમાં કંઈ કંઈ મરુભૂમિની લાધાની છાયા આવે છે; પણ સામાન્ય વલણ ગુજરાતીનું છે. આ રાસ નાનો છે; મુદ્રિત થયો છે. એમાં દાન, શીલ, લક્ષિ આદિના સદુપદેશયુક્ત શ્રી મદનરેખાનું ચરિત્ર છે.

આરાધના રાસ.

(૫) પાંચમો રાસ આરાધના રાસ એ નામે શ્રી સોમસુંદરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૫૦ ના અરસામાં લખ્યો છે. આ રાસમાં મરણોન્મુખ જીવને મરણકાળ સુધારી દેવાના, દુષ્કૃતની અલોચનાપૂર્વક નિંદા-ગર્હાના, સુકૃતની અતુમોદનાના, જીવમાત્ર પ્રતિ મૈત્રીલાવ રાખવાના, પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ અપરાધ ક્ષમવા-ક્ષમાવવાના, સદ્દેવ-સદ્ધર્મ આદિનાં શરણના-એ વગેરેના દશ અધિકારોનું ઔપદેશિક વર્ણન છે.

શાંતરસ રાસ

(૬) છઠ્ઠો રાસ શાંતરાસ એ નામે વિ. સં. ૧૪૫૫ માં કે એ અરસામાં ઉપર જણાવેલા શ્રી સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ રચ્યો છે. આ મુનિ સહસ્તાવધાની હતા; સ્થંભતીર્થ (ખંભાત) ના નવાખ દંકરખાંએ

એમને વાદીગોકુલપંઠ એવું નામ આપ્યું હતું, અને દક્ષિણાત્ય રાજ્યે એમને કલિસરસ્વતી એવું બિરુદ દીધું હતું; એમણે શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ નામે અધ્યાત્મ-મુખ્ય સંસ્કૃત કાવ્ય રચેલું મુદ્રિત થયું છે; તેના અનુવાદ-રૂપ આ શાંતરાસ પોતેજ કરેલો છે. આ રાસ ભાષામાં પ્રાચીન છે; એમાં ગદ્ય ભાગ પણ છે. નવ રસ પૈકી નવમો શાંતરસ આમાં પ્રધાનપણે (Prominent) છે.

પંદરમા સૈકા પછીનું રાસાત્મક અને રાસ સિવાયનું
જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય—

વિ. સં. પંદરમી સદીમાં રચાયેલા આટલા રાસો મળી આવ્યા છે. શોધખોળથી વિશેષ પણ કદાચ મળી આવે. શ્રી નરસિંહ મેહતા વિ. સં. સોળમી સદીમાં થયા; એટલે તેની પહેલાં એક સૈકામાં રચાયેલા આ રાસોની વાત થઈ, ત્યાર પછી સોળમી સદીના પ્રારંભથી ચાલુ સદીના પ્રારંભ સુધીમાં ગુજરાતીમાં લખાયેલા જૈન રાસો ઘણા દેખાશે. એ રાસો ઉપરાંત ચરિત્રો, આખ્યાયિકાઓ, ચતુષ્પાદિકા, ઢાળો, આધ્યાત્મિક-ઔપદેશિક સન્ન્યાયો (સ્વાધ્યાય), ભક્તિનાં પદો, સ્તવનો વગેરે પણ કવિતારૂપે ઘણાં છે; જેની જૈનેતર ખીજ કવિઓનાં ભક્તિપદો, કીર્તનો, ચોપાઈઓ, છાંપા, આધ્યાત્મિક ઔપદેશિક કવિતાઓ આદિની પેઠે સાહિત્યમાં અને તેમાં પણ કાવ્યસાહિત્યમાં ગણના કરવી કે નહિ, એ મધ્યસ્થ સાહિત્યવેત્તાઓનું કામ છે. લગભગ ૩૭૦ ગુજરાતી જૈન રાસોની એક યાદી-નામ, કર્તાનાં નામ, અને રચાયેલાની મિતિ સાથેની, -છાપેલી આ

લેખના * પ્રાંતે ટાંકી છે; તે ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યના અભિલાષીને ઉપયોગી થશે. આ યાદીમાંના રાસોની કોઈ કોઈની રચાયત્રી મિતિ મળી શકી નથી; કોઈ કોઈના કર્તાનાં નામ પણ નથી મળ્યાં. એ રાસોમાંથી લગભગ ૪૫ રાસો ચારસો-પાંચસો વરસના એટલે વિ. સં. ૧૪૦૦ થી ૧૫૭૦ સુધીમાં રચાયલા છે. લગભગ ૮૦ મુદ્રિત થયા છે. એ રાસોની પ્રથમ દર્શને પ્રતીત થતી ઉપયોગતા આદિ અત્રે ટાંકવું ઉપયોગી થશે:—

(૧) આ રાસોમાંનો કેટલોક ભાગ,

(અ) ગુજરાતનો ઇતિહાસ નક્કી કરવામાં,—દાખલા તરીકે કુમારપાળ વસ્તુપાળ, જગદુ આદિના,

(બ) ગુજરાતી ભાષાના અવતાર-વિકાસ-વૃદ્ધિના શોધનમાં,

(ક) પ્રાચીન ગુજરાતીના નમુના માટે,

(ડ) હાલની સંસ્કારી ગુજરાતી ભાષામાં અપરિચિત નવા પણ ઉપયોગી શબ્દોનું ભંડોળ (Enriching) વધારવામાં, અને

(ફ) ગુજરાતી ગદ્ય-પદ્ય લખવાની શરુઆત જૈન

* અત્ર જો આ લેખપ્રાંતે પરિશિષ્ટરૂપ યાદી ઉલ્લેખેલ છે, તે જ 'જૈન રાસમાળા' એ શીર્ષક લેખરૂપે જૈન કોન્ફરન્સ તરફથી અગાઉ છપાવવામાં આવેલ છે.

—ભગવાનદાસ મન:સુખભાઈ મહેતા.

લેખકોએ કે બીજાએ કરી એ નક્કી કરવામાં ઉપયોગી થાય એમ છે.

(૨) શ્રી હીરવિજયસૂરિ વિજયતિલકસૂરિ આદિના રાસોથી જૈન આચાર્યોનાં ચરિત્ર-ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડી શકે એમ છે.

(૩) રાસોના મોટા ભાગને છેડે પ્રશસ્તિ આપેલી છે; તેમાં પ્રાયઃ ત્રણ ચાર પેઢીનાં નામ છે; જેથી જૈન સાધુઓના વંશ-વૃક્ષ નક્કી કરી શકાય એમ છે. જુદા જુદા ગરબોની પદાવલિઓમાં તો **સુધર્માસ્વામીથી** (વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ વરસથી) પદાવલિ લખાઈ ત્યાં સુધીના તે તે ગરબના પદાધીશ આચાર્યોનાં જ નામ-તિથિ છે., ત્યારે આ રાસોની પ્રશસ્તિ ઉપરથી બીજા સાધુઓનાં નામ-તિથિ-વંશ નક્કી થઈ શકે એમ છે; જે આ દિશાએ કામ કરનાર ઇતિહાસકારને ઉપયોગી થવા યોગ્ય છે.

(૪) બધા રાસોનો અંતિમ હેતુ (આંતર્ હાઈ) ધર્મ ઉપદેશનો છે; દાન-શીલ-તપ-ભાવમુખ્ય વ્યવહારધર્મ ઉપદેશવાનો છે. અમુક નાયકનાં ચરિત્રગુંથનરૂપે દાખલા દષ્ટાંત-દ્વારાએ લેખકોએ એ ઉપદેશને બહુ રસમય અને આકર્ષક કર્યો છે.

(૫) એ રાસોમાંથી સદ્બોધક દુયકા અને રસિક સુબોધયુક્ત કાવ્યકણિકાઓ જુદાં તારવી શકાય એમ છે. અને એવાં જુદાં તારવી કાઢેલાં કાવ્યકણોને ગુજરાતી ભાષાના “રત્નભાંડાગાર” નામ પુસ્તકરૂપે યોગ્ય શકાય એમ છે.

(૬) કેટલાક રાસોમાંથી લેખકોનાં બુદ્ધિવૈભવ, કાવ્ય-

ચમત્કૃતિ અને અલંકારયુક્ત વાણી જોઈ સહૃદય વાંચકને આનંદ મળે એમ છે.

(૭) એ રાસો ઉપરથી એ રાસોના વસ્તુ-પાત્રને અનુ-સરી, એ રાસોનો શુદ્ધ ધર્મ ઉપદેશરૂપ અંતિમ હેતુ લક્ષમાં રાખી, વર્તમાન શૈલીએ શુદ્ધ સંસ્કારી ભાષામાં કોઈ શિષ્ટ લેખક નવલકથા લખે, તો સદ્ધર્મની તથા ગુજરાતી ભાષાથી વ્યવહરનારની જબરી સેવા બળવાય એમ છે; મોટી નિર્જરા તથા પુણ્યબંધનું કારણ છે.

(૮) આ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે રાસોના લેખકોએ રાસો ગુજરાતી ભાષા અથવા કાવ્યચમત્કાર અર્થે નથી લખ્યા, પણ ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ કરનારાઓને સદ્ધર્મ-ઉપદેશવા અર્થે લખ્યા છે; એટલે કવચિત્ કવચિત્ ભાષાડંબર કે કાવ્યચમત્કૃતિ વિનાની સાદી ભાષા માલૂમ પડે, તેથી ભણેલા-ઓએ (Pedants) મુખ મચકોડવાનું નથી; તેથી એ રાસોની કીંમત કાંઈ ઓછી નથી થતી; સારશોધક સહૃદય વિદ્વાનોએ તો એ રાસોના આંતર હાર્દ ઉપર, અંતિમ હેતુ-રૂપ સદુપદેશ ઉપર નજર ઠેરવવાની છે. કાવ્યચમત્કૃતિ વિનાની સાદી ભાષામાંથી પણ જિજ્ઞાસુ ભાષાશાસ્ત્રીને અવનવું શિખવાનું મળે એમ છે.

(૯) આ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે ભાષાની કીંમત તે ભાષાનો ઉપયોગ કરનારાને લઈને છે; ભાષાનો ઉપયોગ કરનારા ન હોય તો તે ભાષા મૃતવત્ (dead) છે; અને મૃતવત્ ભાષામાં ગમે તેવા ભાષાડંબર-કાવ્યચમત્કાર હોય પણ તે સામાન્ય જનસમૂહને તો નકામા પ્રાય છે. શ્રી

સિદ્ધસેન દિવાકરની સમયને નહિ છાજતી સંસ્કૃત ભાષા અને વૃદ્ધવાદીની સમયોચિત સરળ પ્રાકૃત (પ્રકૃતજનને man on the spot અનુસરતી) ભાષા,—આ બેમાંથી કઈ કારગત (વિજયી) થઈ એ વાર્તા સુપ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરથી કહેવાનું કે પ્રસ્તુત રાસો કેના અર્થે લખવામાં આવ્યા છે, તે ઉપર તથા તેમાંના ઉપદેશ ઉપર દષ્ટિ રાખવામાં આવે તો રાસોની કીંમત અને ઉપયોગિતા એકદમ પ્રતીત થશે; ભલે પછી તે રાસોમાં વાગાડંબર કે કાવ્યાલંકાર ન હોય. ઘણા રાસોમાં રમણીય-મનોહર વાગ્વિલસ અને કાવ્યાલંકાર આદિ છે, તથાપિ બધામાં ન હોય તેથી તેમને પ્રેમાનંદાદિનાં કાવ્યો સાથે રસાલંકાર-વાગ્વિલાસ આદિની સરખામણીમાં તરછોડી કાઢી તેની ગણના ન કરવામાં આવે એ અંગે આ લખવું છે.

(૧૦) આ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે, કે આ રાસોના લેખકો પ્રાયઃ સાધુ હતા; ઘરબારત્યાગી સ્વપરહિત અર્થે ઉદ્યમ કરનારા સાધુ હતા; અને એથી એ રાસો લખવાનો મુખ્ય હેતુ જનહિત તથા સદ્ધર્મ સેવા સાથે સ્વકર્મની નિર્જરાનો હતો.

(૧૧) આ રાસોમાંનો કેટલોક ભાગ છપાઈ ગયો છે; પણ એ મુદ્રિત થએલામાંનો કેટલોક ભાગ એવો અશુદ્ધ અને ચિથરીઓ (shabby and ragged) છે, કે તેને ફરી છપાવવાની જરૂર છે; માટે આ બધા રાસોના સમૂહ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં “પ્રાચીન કાવ્યમાળા” અથવા “ખુલ્લકાવ્યદોહન” ની શૈલીએ “પ્રાચીન

જૈન કાવ્યમાળા” અથવા “જૈન કાવ્યદોહન” રૂપે છપાવવામાં આવે તો ગુજરાતી સાહિત્યનું ગૌરવ વધારનારા સંખ્યાબંધ ગ્રંથો (volumes) થઈ શકે એમ છે, એટલું જ નહિ પણ તેથી સદ્ગર્ભસેવાનો, ગુજરાતી સાહિત્ય વૃદ્ધિનો, અને ગુજરાતી સાહિત્યનો લાભ લેનારા ઉપર ઉપકારનો અને પરિણામે નિર્જરાનો મહાન્ લાભ છે.

(૧૨) જૈન લેખકો તથા અન્ય લેખકો વચ્ચે કેવી સ્પર્ધા ચાલતી, કેવાં અન્યોન્ય અનુકરણ થતાં, તથા કેવાં લેખચૌર્ય (Plagiarism) અથવા વસ્તુચોરી થતાં એ પણ કોઈ કોઈ રાસો ઉપરથી સમજાવા યોગ્ય છે.

(૧૩) કેટલાક રાસો તો એકને એક વિષયના હોવા છતાં જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા લેખકોએ જુદા જુદા લખાવલા માલૂમ પડશે.

(૧૪) આ રાસોની યાદી ઉપરથી ગુજરાતીના શતક-વાર જૈન લેખકો સંખ્યાંધી ઉલ્લેખ કરવાની, નિબંધ લખવાની સરળતા થશે.

અત્યાર સુધી વાત રાસોની થઈ. એ ઉપરાંત પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત જૈન કાવ્યાદિ સાહિત્ય અંગેના ગ્રંથોના ગુજરાતી ભાષામાં જે અનુવાદ થયા છે, તેને પણ જો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગણવામાં આવે, તો તે વિભાગ પણ ઘણો મોટો થવા જાય છે. થોડાં નામ-સાહિત્યનાં જુદા જુદા વર્ગોરૂપે, કર્તાનાં નામ, રચના, મિતિ, શ્લોકસંખ્યા, ભાષાંતરકારનાં નામ, પ્રસિદ્ધ કરનારનાં નામ, તથા તે ગ્રંથમાં શું છે એની ટુંક નોંધ, એ આદિરૂપે આપશું.

(૧) ચરિત્રાત્મક ઐતિહાસિક વિભાગ:—(History)

(a) ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર:—

આ મૂળ ગ્રંથ વિં સં. બારમી સદીમાં થયેલા સુપ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ સંસ્કૃત કાવ્યરૂપે ૩૪૦૦૦ શ્લોકપૂર રચ્યો છે. તેમાં આ અવસર્પિણી કાળના ત્રીજા-ચોથા આરામાં થયેલા વર્તમાન ચોવિશ તીર્થંકરો, બાર ચક્રવર્તી, નવ વાસુદેવ આદિ શલાકા પુરુષોનાં ચરિત્રો છે; જે જ્ઞાન સાથે આનંદપૂર્વક વાંચવા યોગ્ય છે. આનું ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રી ભાવનગર જૈન ધર્મ પ્રચારક સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(b) પાંડવ ચરિત્ર:—

આ મૂળ ગ્રંથ વિં સં. તેરમા શતકમાં થયેલા મહાધારી શ્રી દેવપ્રભસૂરિએ ૧૦૦૦૦ શ્લોકપૂર કાવ્યરૂપે સંસ્કૃતમાં રચ્યો છે. આ એક “જૈનીય મહાભારત” નો ગ્રંથ છે. તેનું ભાષાંતર પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(c) રામાયણ:—

આ “જૈન રામાયણ” રૂપે ઓળખાતો (a) નો એક ખંડ છે. આ ત્રણે (a) (b) (c) થી શ્રીરામ પાંડવાદિ અંગેની માનીનતામાં જૈનો અને બીજાઓમાં શું તફાવત છે, એ સારી રીતે સમજાવા યોગ્ય છે.

(d) દ્વિઅર્થી:—

આ દ્વિઅર્થી સંસ્કૃત કાવ્ય ૩૦૦૦ શ્લોકપૂર શ્રી

હેમચંદ્રાચાર્યે વિ. સં. બારમી સદીમાં રચ્યું છે. એમાં એક અર્થ લેતાં ગુર્જર નૃપ કુમારપાળ આદિનાં ઐતિહાસિકો ચરિત્રો અને બીજો અર્થ લેતાં વ્યાકરણ સૂત્રો સમન્વય એવો એ દ્વિઅર્થી શ્લેષાત્મક ગ્રંથ હોવાથી એને દ્વાશ્રય એવું નામ આપ્યું છે. મરહુમ પ્રો. મણિલાલએ આના ઐતિહાસિક અર્થનું કરેલું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. પણ આ ગ્રંથ ઉપર શ્રી અભયતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૨ માં ૧૮૦૦ શ્લોકપૂર ટીકા રચેલી છે; તેનો હસ્તલેખ પાટણના ભંડારમાં મોજુદ છે; તેનું જો ભાષાંતર કરવામાં આવે તો આ મહાકાવ્યના બંને આશ્રયો (અર્થો) સમન્વય.

(e) કુમારપાળ પ્રબંધ:—

આ પણ એક ઐતિહાસિક ૨૫૦૦ શ્લોકપૂર કાવ્ય સંસ્કૃતમાં શ્રીજિનમંડનગણીએ વિ. સં. ૧૪૯૧ માં રચ્યું છે. એમાં કુમારપાળ રાજા આદિનાં ઐતિહાસિક વૃત્તાંત ઉપરાંત બીજું ઘણું પ્રાસંગિક જાણવા જેવું છે. આનું ભાષાંતર રા. રા. મગનલાલ યુનીલાલ વૈદ્યે કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(f) કુમારપાળ ચરિત્ર:—

આ સંસ્કૃત કાવ્ય ૨૦૦૦ શ્લોકપૂર શ્રી ચારિત્રસુંદરે વિ. સં. ૧૫૦૦ માં રચેલું છે. એમાં પણ ગુર્જર રાજા શ્રી કુમારપાળ આદિનાં ચરિત્રો છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર મરહુમ પ્રો. મણિલાલએ કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(g) પ્રબંધ કોષ:—

આ ગ્રંથ પ્રાય: સંસ્કૃત ગદ્યમાં છે; ૪૦૦૦ શ્લોકપૂર છે; વિ. સં. ૧૪૦૫ માં શ્રી રાજશેખરસૂરિએ રચ્યો છે. ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ નામે ઓળખાતા આ ગ્રંથમાં શ્રી ભદ્રબાહુ, બખ્ષલટી, હરિભદ્ર આદિ આચાર્યો, શ્રીહર્ષ, હરિહર આદિ કવિઓ, શ્રી વિક્રમ, સાતવાહનાદિ રાજાઓ, શ્રી વસ્તુપાળ આદિ મંત્રીઓ વગેરેના ચોવિશ પ્રબંધ છે. મરહુમ પ્રો. મણિલાલએ અનુવાદિત કરેલો આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

(h) પ્રબંધ ચિંતામણિ:—

આ સંસ્કૃત ગદ્ય-પદ્યાત્મક ગ્રંથ ૫૧૧૫ શ્લોકપૂર છે. તે વિ. સં. ૧૩૬૧ માં શ્રી મેરૂતંગસૂરિએ વહવાણમાં રચ્યો છે. તેમાં પણ શ્રી વિક્રમ, શાલિવાહન, વનરાજ, કુમારપાલ, ભીમ, ભોજ, જયસિંહ, જગદેવ આદિના પ્રબંધો છે. આનું લાષાંતર મરહુમ શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથે કરેલું પ્રગટ થયેલું છે.

(i) વિક્રમ ચરિત્ર:—

૬૦૨૦ શ્લોકપૂર આ સંસ્કૃત કાવ્ય શ્રી રામચંદ્રગણીએ વિ. સં. ૧૪૯૦ માં રચ્યો છે. એમાં વિક્રમ પંચદંડની જુદી જુદી આખ્યાયિકાઓ છે. તેનું લાષાંતર પણ પ્રો. મણિલાલએ કરેલું પ્રગટ થયું છે.

(j) શત્રુજય માહાત્મ્ય:—

૧૦૦૨૪ શ્લોકપૂર આ સંસ્કૃત કાવ્ય વિ. સં. ૪૭૭માં

શ્રી ધનેશ્વરસૂરિ (શિલાદિત્યના વારામાં—તેના પ્રતિબોધક) એ લખેલ છે. આમાં શ્રી સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા શત્રુંજયના તીર્થમાહાત્મ્ય ઉપર શ્રી ઋષભદેવથી માંડી આધુનિક કાળનાં ઐતિહાસિક ચરિત્રો છે. આનું ભાષાંતર શ્રી ભાવનગર-જૈનધર્મપ્રસારક સભા તથા “જૈન” પત્ર ખંને તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ક) ભરતેશ્વર બાહુબળી:—

વૃત્તિરૂપ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત—ગદ્ય-પદ્યાત્મક ૧૦૨૮૨ શ્લોક-પૂર આ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૫૯૦ માં શ્રી શુભશીલસૂરિએ રચ્યો છે. તેમાં શ્રી ઋષભદેવના પુત્ર શ્રી ભરત રાજા, તથા શ્રી કાલિકાચાર્ય, ભદ્રબાહુ આદિ ૬૬ મહા પુરુષો અને ૫૪ મહાસતીઓનાં (સીતા, દમયંતી, સુલસા આદિ) ચરિત્રો છે. રા. રા. મોતીચંદ્ર ઓધવજી શાહે અનુવાદિત કરેલો આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

(૧) જગડુ (જગદ્દેવ શેઠ) ચરિત્ર:—

૭ સર્ગવાળું ૩૮૮ શ્લોકયુક્ત આ સંસ્કૃત કાવ્ય શ્રી સર્વાનંદસૂરિએ વિ. સં. ચૌદમા સદ્કામાં લખ્યું છે. એમાં વિ. સં. ૧૩૧૩-૧૪-૧૫ માં પડેલા વિકરાળ દુષ્કાળ વેળા લોકોને અન્નાદિવડે જીવિતદાન આપનાર જગડુશાનું તથા ગુજરાતના રાજા વીરધવજી આદિનું, કચ્છ-સિંધ આદિના રાજાઓનું પ્રાસંગિક ચરિત્ર છે. રા. રા. મગનલાલ દલપતરામ ખખખરે કરેલું આનું ભાષાંતર મૂળ સાથે મુદ્રિત થયું છે.

(m) જૈનકુમાર સંભવ:—

૧૨૨૬ શ્લોકપૂર આ સંસ્કૃત કાવ્ય શ્રી જયશેખર-સૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૨ માં લખ્યું છે; આમાં શ્રી ઋષભદેવ, ભરત, બાહુબલી આદિના અધિકાર છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર પં. હીરાલાલ હંસરાજે કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(n) ગુર્વાવલી:—

૭૬૦ શ્લોકપૂર આ પટ્ટાવલી સંસ્કૃતમાં કાવ્યરૂપે શ્રી શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ, જેણે શાંતરસ રાસ રચ્યાનું આપણે અગાઉ જણાવ્યું છે, તેણે [શ્રી સુધર્માસ્વામીથી (વિ સં. ૪૭૦ પૂર્વે) પોતાના વખત સુધીના આચાર્યોની] રચી છે. આ ગુજરાતી ભાષાંતરરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

(o) હરિવલ્કલ ચરિત્ર:—

૫૩૫૦ શ્લોકપૂર આ સંસ્કૃત કાવ્ય આગમિક શ્રી જયતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૩૬ માં રચ્યું છે. તેનું મરાઠીમાં ભાષાંતર શ્રી ગાયકવાડ સરકાર તરફથી અને ગુજરાતીમાં “જૈન” પત્ર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(p) સુકૃત સંકીર્તન:—

આ એક હજાર શ્લોકબદ્ધ સંસ્કૃત કાવ્ય ગુર્જર જૈન મંત્રી વસ્તુપાળ-તેજપાલના ચરિત્રરૂપે વિ. સં. ૧૫૦૦ના અરસામાં શ્રી અરિસિંહ અને અમરસિંહે લખ્યું છે. તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રી ગાયકવાડ સરકાર તરફથી

પ્રસિદ્ધ થયું છે. શ્રી ગુજ્જર નૃપતિ વીરધવળના પુરોહિત સોમેશ્વરદેવે શ્રી વસ્તુપાળનાં યશોગાનરૂપ “કીર્તિ કૌમુદી” નામનું જે કાવ્ય લખ્યું છે અને જેનું ભાષાંતર રા. રા. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યે કર્યું છે, તેવો આ ગ્રંથ છે.

(વ) સુલસા ચરિત્ર:—

૮૦૦ શ્લોકપૂર આ કાવ્ય આગમિક શ્રી જયતિલક-સૂરિએ વિ. સં. ૧૪૩૬માં રચ્યું છે. આમાં શ્રી મહાવીરદેવની પરમ શ્રાવિકા સુલસા સતીનું ચરિત્ર છે. પરાભક્તિનું સ્વરૂપ આ ચરિત્રથી સમજાય એમ છે. ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે. ઇત્યાદિ.

(૨) ન્યાય. (Logic)

પ્રદર્શન.

(a) પ્રદર્શનસમુચ્ચય:—

ન્યાયવિષયક આ સંસ્કૃત પદ્માત્મક ગ્રંથ માત્ર ૮૭ શ્લોકનો. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ વિં સંં છઠ્ઠા સૈકામાં રચ્યો છે. તેના પર વિં સંં ૧૪૬૦ ના અરસામાં શ્રી ગુણરત્નસૂરિએ ૪૫૦૦ શ્લોકપૂર “તર્ક રહસ્ય દીપિકા” નામની વૃત્તિ રચી છે. આમાં છએ દર્શનનું ન્યાયયુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરી, સ્યાદ્વાદની સિદ્ધિ કરી છે. પ્રો. મણિભાઈએ ભાષાંતર કરેલો આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયો છે.

(b) સ્યાદ્રાદ મંજરી:—

આ મૂળ ગ્રન્થ માત્ર ૩૨ સંસ્કૃત શ્લોકનો છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે “અન્ય યોગ વ્યચ્છેદ” રૂપે શ્રી મહાવીરદેવની આ ૩૨ કાવ્યો વડે વિ. સં. ખારમી સદીમાં સ્તુતિ કરી છે, તેના પર વિ. સં. ૧૩૪૯ માં શ્રી મહિષેશ્વરસૂરિએ સ્યાદ્રાદમંજરી નામની આ ટીકા લખી છે. આમાં પણ જુદાં જુદાં દર્શનોની પર્યાલોચનાપૂર્વક સ્યાદ્રાદની ન્યાયયુક્તિપૂર્વક સિદ્ધિ કરી છે. આ ગ્રન્થ B. A ના ઐચ્છિક વિષય તરીકે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ માન્ય કરી દાખલ કર્યો છે. આનું ભાષાંતર હિંદી તથા ગુજરાતીમાં થયું છે.

(c) અનેકાંતવાદ પ્રવેશ:—

૭૨૦ શ્લોકનો આ સંસ્કૃત ન્યાય વિષયનો ગ્રન્થ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિએ વિ. સં. છઠ્ઠી સદીમાં લખ્યો છે. એમાં પણ ન્યાયપૂર્વક અનેકાંતવાદનું નિરૂપણ છે. આનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રો. મણિભાઈએ કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(d) લોકતત્ત્વનિર્ણય:—

“પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।
યુક્તિમદ્ વચનં યસ્ય કાર્યસ્તસ્ય પરિગ્રહઃ ॥”

આ યાદગાર સૂત્રો આ ગ્રન્થમાં પ્રકાશનાર શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ વિ. સં. છઠ્ઠી સદીમાં ૧૭૦ શ્લોકપૂર આ ગ્રન્થ સંસ્કૃત કાવ્યરૂપે પ્રકાશ્યો છે. તેના પર એક સવિસ્તર ટીકા થયેલી છે, તે નાશ પામી હોય કે કેમ પણ તે હાથ આવતી

નથી. આ મૂળ ગ્રંથમાં મૂળરૂપે રુગ્-ચબુર એ વેદ, તથા મનુસ્મૃતિ, ભગવદ્ગીતા આદિના શ્લોકો અવતારી તેનો પૂર્વા-પર વિરોધ બતાવી ન્યાયપુરઃસર સદ્દેવનું નિરૂપણ કર્યું છે. આનું સમૂળ ભાષાંતર ભાવનગર જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

ઇત્યાદિ.

(૩) જૈન તત્ત્વજ્ઞાન. (Philosophy)

(a) તત્ત્વાર્થાધિગમઃ—

આ મૂળ ગ્રંથ માત્ર ૨૨૫ શ્લોકપૂર સંસ્કૃત સૂત્રરૂપે વિનં સંઠ દોઢ સૈકા પૂર્વે (શ્રી વીરાત ચોથા સૈકામાં) શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકે રચ્યો છે; તે પર ભાષ્ય પણ પોતે ૨૧૪૨ શ્લોકપૂર લખ્યું છે. એ સિવાય બીજી પણ અનેક વિસ્તૃત ટીકાઓ (એક તો ૮૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ) રચાઈ છે; જે જૈન સાહિત્યના મળી આવતા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથ વિભાગમાં નિવેદન કરશું. આ મૂળ સૂત્રો ભાષ્ય સાથે Bengal Branch of the Royal Asiatic Society તરફથી મુદ્રિત થયાં છે. એનું ભાષાંતર “શ્રી પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ-મુંબઈ” તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન શું છે, એનું આ ગ્રંથથી બહુ સારી રીતે જ્ઞાન થાય એમ છે. જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એનાં સ્વરૂપ વિવિધ રીતે સૂક્ષ્મ રીતે આનુષંગિક વિચારો સાથે બતાવ્યાં છે. આ ગ્રંથ, તેની

સર્વાર્થસિદ્ધિટીકા સાથે M. A. માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ લાખાવિભાગમાં દાખલ કર્યો છે.

(b) ગુણસ્થાનક કુમારોહ—

સંસ્કૃત પદ્યાત્મક મૂળ ૧૩૪ શ્લોકપૂર ૧૨૫૦ શ્લોકપૂર ટીકા સાથે શ્રી રત્નશેખરસૂરિએ વિં સંં ચૌદમી સદીમાં લખ્યો છે. એમાં આત્મ-ગુણશ્રેણીનાં ક્રમ-લક્ષણ-દશા આદિનું નિરૂપણ છે. આત્મા કેટલી હદ સુધી નિર્મળતા-ઉન્નવળતાને પામ્યો છે, તે લક્ષણ-દશા આદિ બતાવનારી આ ગુણશ્રેણી છે. આનું ગુજરાતી પ્રસિદ્ધ થયું છે

(c) કર્મગ્રંથ—

આમાં ૧ કર્મવિપાક, ૨ બંધસ્તવ આદિ છ ગ્રંથો છે. બધા પ્રાકૃતમાં છે; ટીકા સંસ્કૃતમાં છે. પહેલા પાંચ શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ “કર્મ પયડી (કર્મપ્રકૃતિ),” “પંચસંગ્રહ” આદિ વિં સંં બીજા સૈકામાં રચાયેલા ગ્રંથને અનુસરી, તેમજ વિં સંં નવમા સૈકામાં શ્રીગર્ગિષિએ રચેલ પ્રાચીન કર્મગ્રંથને અનુસરી, વિં સંં તેરમી સદીમાં લખ્યા છે. એ પાંચની મૂળ પ્રાકૃત પર ગાથા છે; તે પર પોતેજ ૧૧૦૦૦ શ્લોકપૂર સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી છે; જે ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે આ ટીકાનું નહિ, પણ બીજી ટીકા શ્રી યશઃસોમસૂરિએ વિ. સં, સોળમા સૈકામાં કરી છે અને જેનું પ્રમાણ એથી વિશેષ છે, તેનું થયું છે. છઠ્ઠો ગ્રંથ જે “સત્તરી” (સપ્તતિકા ૭૦)ને નામે ઓળખાય છે તેમાં મૂળ પ્રાકૃત ગાથા ૯૧ છે, અને તે શ્રી ચંદ્રવિં મહત્તરે વિં સંં દશમા સૈકામાં રચેલ છે, તે સવિસ્તર ટીકાના

ભાષાંતર સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે. આમાં કમં એટલે શું ? જીવ તે કેવા કેવા પ્રકારે કેવાં કારણે બાંધે છે ? તેની પ્રકૃતિઓ શું ? તે કેવા કેવા પ્રકારે ઉદય આવે ? એ વગેરેનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ કર્યું છે. જૈનોનો આ પરમ સારરૂપ તાત્ત્વિક ગ્રંથ છે હીનકાળ યોગે એના અભ્યાસીઓ બહુ થોડા છે.

ધત્યાદિ.

(૪) દ્રવ્યવિચાર:—Metaphysics.

(a) દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા:—(ગુજરાતીમાંથી સંસ્કૃતમાં રચાયેલો ગ્રંથ.) ગુજરાતી પદમાં “દ્રવ્યગુણ પર્યાય” નો રાસ વિવરણ સાથે શ્રી યશોવિજયગણીએ વિ. સં. ૧૭૨૦ આસપાસમાં રચ્યો છે. આ ઉપરથી આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં ૨૦૦૦ શ્લોકપૂર શ્રીભોજ પંડિતે રચ્યો છે; આ ગુજરાતી વિવરણ સાથેનો રાસ તેમ જ આ મૂળ ગ્રંથનું ભાષાંતર બંને પ્રસિદ્ધ થયાં છે. આ ગ્રંથમાં જગતમાં વસ્તુતઃ વસ્તુ (દ્રવ્ય પદાર્થ) શું છે ? તથા તેનું તથા તે દ્રવ્યો જીવ, પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, કાલ, અને આકાશ એના ગુણ, પર્યાય (વિવર્ત) એ વગેરેનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ છે.

(b) બહુદ્ર દ્રવ્યસંગ્રહ—

આ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃત ગાથામાં ૫૮ શ્લોકનો વિ. સં. આઠમી સદીમાં દિગંબર શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતીએ રચ્યો છે; તેના વિ. સં. પંદરમી સદીમાં શ્રી બ્રહ્મદેવે ૨૦૦૦ શ્લોકપૂર સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. આ ગ્રંથ શ્રી પરમશ્રુત

પ્રભાવક મંડળ-મુંબઈ તરફથી ભાષાંતર સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે. આમાં દ્રવ્યોનું, તેના ગુણપર્યાયનું, જ્ઞેય-હેય-ઉપાદેયનું વ્યવહાર-નિશ્ચય દષ્ટિએ નિરૂપણ કરેલું છે. આ ગ્રંથ જયપુરના મહારાજાએ જયપુર સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીમાં ઉપાધ્યાય પદવીની પરીક્ષા માટે નિયત કર્યો છે.

(c) પંચાસ્તિકાય:—

આ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં શ્રી દ્વિગંબરી કુંદકુંદાચાર્યે વિ. સં. પહેલા સૈકામાં લખ્યો છે. તેના પર શ્રી અમૃત-ચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. દસમા સૈકામાં સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. આ ગ્રંથ પણ ભાષાંતર સમેત (b) પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ થયો થયો છે. આમાં પણ જગન્નિષ્ઠ મૂળ દ્રવ્યોનું, તેના ગુણ-સ્વભાવ, પર્યાયોનું સ્વરૂપ નિરૂપ્યું છે. આ વર્ગમાં જણાવેલા આ ત્રણે ગ્રંથો ભિન્ન ભિન્ન રીતે પણ એક જ દષ્ટિબિંદુથી વસ્તુ-તત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે, જે તેના અભ્યાસીઓને નિઃસીમ આનંદ આપે છે.

ઇત્યાદિ.

(૫) અધ્યાત્મ યોગ:—

(a) અધ્યાત્મસાર:—

દંભત્યાગ, માનત્યાગ, વૈરાગ્યસ્વરૂપ, વૈરાગ્યસંભવ, સમતા આદિ અનેક અધિકાર યુક્ત આ ગ્રંથ આત્મહિતના અનન્ય કારણરૂપ છે. સંસ્કૃત પદાત્મક ૧૩૦૦ શ્લોકપૂર.

શ્રીમાન્ યશોવિજયગણીએ એ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૭૨૫ ના અરસામાં પ્રકાશ્યો છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(b) યોગખિંદુ:—

બૌદ્ધ, સાંખ્ય, વૈદિક યોગના સ્વરૂપની સ્વરૂપતઃ ઐક્યતાની સંધિપૂર્વક યોગનાં અધ્યાત્માદિ બુદ્ધાં બુદ્ધાં અંગોનું નિરૂપણ કરનાર આ સંસ્કૃત પદ્યરૂપ ૫૨૦ શ્લોકપૂર ગ્રંથ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પોતે જ રચેલી ૩૬૨૦ શ્લોકપૂર ટીકા સાથે વિ. સં. છઠ્ઠી સદીમાં પ્રકાશ્યો છે. મરહુમ પ્રો. મણિભાઈએ કરેલું તેનું ભાષાંતર શ્રી ગાયકવાડ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ ભાષાંતર મૂળનું જ છે; ટીકાનું નથી.

(c) જ્ઞાનાર્ણવ—

૪૦૦૦ શ્લોકપૂર આ સંસ્કૃત પદ્યાત્મક ગ્રંથમાં આત્માનાં અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ આદિ, જડવસ્તુનાં અનિત્યત્વ-અસારત્વ આદિ, જ્ઞાન, મૈત્રી-પ્રમોદ આદિ ભાવના-અનુપ્રેક્ષા, ધર્મ-શુકલ ધ્યાનનાં સ્વરૂપ, તથા યોગના અધિકાર એ વગેરે આત્મહિતકર વિષયોનું વિવેચન છે. શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યે એ ગ્રંથ વિ. સં. સતરમી સદીમાં રચ્યો છે. દિગંબર આમ્નાયનો છે. હિંદી ભાષાંતર આખાનું શ્રી પરમ શ્રુત પ્રભાવક મંડળ-મુંબઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. એમાંના બુદ્ધા બુદ્ધા ખંડોનું ગુજરાતી ભાષાંતર મરહુમ મી. વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી વગેરે તરફથી થયેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(d) * સમાધિશતક—

આ સંસ્કૃત પદ્યાત્મક ગ્રંથમાં આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ-અસ્ત સંસારમાં મુંઝાયલા જીવે સમાધિ, સામ્યભાવ, (Equilibrium of mind) કેમ રાખવાં, દ્રષ્ટાદ્રષ્ટે કેમ રહેવું એ વગેરેનો અધિકાર છે. શ્રી પ્રભાચંદ્રપૂજ્યે એ ગ્રંથ વિ. સં. તેરમી સદીમાં લખ્યો છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર મરહુમ પ્રો. મણિભાઈએ કરેલું, તેમજ મુનિ બુદ્ધિસાગરે કરેલું બંને પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

(e) શાંત સુધારસ—

શ્રી વિનયવિજય ગણીએ સંસ્કૃત વિવિધ રાગરાગણી-વાળી ઢાળોમાં વિ. સં. ૧૭૧૦ ના અરસામાં ૩૦૦ શ્લોકપૂર આ ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં જીવને સમતા-શાંતિ ઉપજાવે, સદ્વિચાર ટેકાવે એવી અનિત્યાદિ બાર અનુપ્રેક્ષાનું, મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાનું વર્ણન છે. ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. બીજું વિસ્તાર યુક્ત વિવેચન પૂર્વક અમારા તરફથી તૈયાર થયું છે.

* આ પરમ સમાધિરસમય સમાધિશતકના કર્તા બા. પૂ. સદ્.શ્રીની કંઈક સમજફેર થઈ હોય એમ લાગે છે. શ્રી પ્રભાચંદ્ર પ્રસ્તુત ગ્રંથના ટીકાકાર છે, કર્તા નહિ; તેના કર્તા તો સુપ્રસિદ્ધ શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી (અપર નામ આચાર્ય દેવનાંદિ) છે,—જેમની તત્ત્વાર્થસૂત્ર પરની ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’ નામક પ્રમાણભૂત સુવિશદ ટીકા પણ સુપ્રસિદ્ધ છે.—

ભગવાનદાસ મન:સુખભાઈ મહેતા

(f) અધ્યાત્મ કદપદ્રુમ—

શાંતરાસના કર્તા શ્રી મુનિસુંદર સૂરિએ આ સંસ્કૃત પદ્યાત્મક ગ્રંથ વિ. સં. ૧૪૫૦ માં લખ્યો છે. તે પાંચસો શ્લોકપૂર છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રગટ થયું છે. બીજું સવિસ્તર વિવેચન યુક્ત ભાષાંતર રા. રા. મોતીચંદ ગિરધર-ભાઈ કાપડીયા B. A. LL. B. (Solicitor) એમણે કરેલું છપાય છે.

(g) અધ્યાત્મોપનિષદ અથવા યોગશાસ્ત્ર:—

બાર પ્રકાશમાં સંસ્કૃત પદ્યમાં પોતેજ કરેલી ટીકા સાથે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે આ ગ્રંથ વિ. સં. બારમી સદીમાં રચ્યો છે. તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રક્રિયા, ધ્યાન, યોગ, સમાધિ એ આદિનું નિરૂપણ કરનાર પ્રાસંગિક યોગ-પુરુષોનાં ચરિત્રો સાથેનો આ ગ્રંથ સાહિત્ય-તત્ત્વરસિક પુરુષે આનંદપર્વક વાંચવા-વિચારવા જેવો છે. આનું ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રી કેશરવિજયગણી આદિએ કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ

×આ શાંતસુધારસ મહારા પૂ. સદ્. પિતાશ્રીના પ્રશાંતરસમમય અપૂર્વ ભાવવાહી વિવેચન સમેત મહારા તરફથી અગાઉ પ્રસિદ્ધ થઇ ગયેલ છે. આની બીજી આવૃત્તિ પણ હાલમાં છપાઇ બહાર પડી છે.

શ્રી વિનયવિજયજી કૃત આ શાંતસુધારસની વિશિષ્ટ ચમત્કૃતિ તો એ છે કે ગીતગોવિંદમાં જેમ જ્યદેવ કવિએ શ્રૃંગારરસપ્રધાન કાવ્યો ગેય પદ્ધતિએ ગૂંથ્યા છે, તેમ અત્રે શ્રી વિનયવિજય કવિએ શાંતરસપ્રધાન કાવ્યો ઢાળ્યા છે ગેય પદ્ધતિએ અપૂર્વ કળાથી ગૂંથ્યા છે,—જે સંસ્કૃત વાક્યમયમાં ખરેખર ! અદ્વિતીય છે.

— ભગવાનદાસ મન:સુખભાઈ મહેતા

ગ્રંથ ૧૨૦૦ શ્લોકપૂર છે, એની ટીકા ૧૨૦૦૦ શ્લોકપૂર છે; પણ એ બધાનું લાભાંતર નથી થયું.

(h) યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય:—

આ મૂળ સંસ્કૃત પદ્યરૂપ ગ્રંથ ૨૩૩ શ્લોકપૂર શ્રીહરિ-ભદ્રસૂરિએ વિ. સં. છઠ્ઠા શતકમાં લખ્યો છે. પોતે આત્મ-ગુણની કેટલી હદે પહોંચ્યો છે, અમુક દશા-હદ યોગ્ય શું શું બાહ્ય-અંતર લક્ષણો હોવાં જોઈએ એ વગેરે તત્ત્વ-જિજ્ઞાસુ આ ગ્રંથથી સમજી શકે એમ છે; અર્થાત્ એ એક Thermometer રૂપ ગ્રંથ છે. એમાં મિત્રા-તારા આદિ યોગની આઠ દષ્ટિનાં સ્વરૂપ, તથા દરેક દષ્ટિમાં વર્તતા જીવનાં શું શું લક્ષણ-બોધાદિ હોય એનું નિરૂપણ છે. યોગનાં અષ્ટ અંગ તથા બીજ એ વગેરે શ્રી પાતાંજલયોગ દર્શનનું સ્મરણ કરાવે છે. આનું ગુજરાતી ઢાળરૂપે લાભાંતર શ્રી યશોવિજયગણીએ વિ. સં. ૧૭૨૦ ના અરસામાં કર્યું છે: તે પ્રસિદ્ધ થયું છે. બીજું મૂળગ્રંથ કર્તાએ જ કરેલી ૩૦૦૦ શ્લોકપૂર ટીકા સાથેનું લાભાંતર શ્રી મુંબઈ-પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ તરફથી યોજાય છે.

(i) જ્ઞાનસાર:—

પૂર્ણાષ્ટક, જ્ઞાનાષ્ટક, તપાષ્ટક, વિવેકાષ્ટક, સમતાષ્ટક આદિ જુદાં જુદાં ૩૨ અષ્ટકોનો ૨૬૦ શ્લોકપૂર આ સંસ્કૃત પદ્યરૂપ ગ્રંથ શ્રી યશોવિજયગણીએ વિ. સં. ૧૭૨૫ ના અરસામાં રચ્યો છે. તેના પર પં. દેવચંદ્રજીએ સવિસ્તર ટીકા રચી છે, પણ મૂળનું જ ગુજરાતી લાભાંતર વિવેચન

સાથે મરહુમ મીં દીપચંદ છગનલાલ શાહ ખી. એ.,
એમણે કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

ઇત્યાદિ.

(૬) લોકસ્વરૂપ અથવા વિશ્વવ્યવસ્થા:—

Universe; Comos.

(a) લોકપ્રકાશ:—

આ મૂળ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં ૧૭૬૨૨ શ્લોકપૂર શ્રી
વિનયવિજયગણીએ વિ. સં. ૧૭૦૮ માં રચ્યો છે. એમાં
વિશ્વવ્યવસ્થા, જંબુદ્વીપ-ભરતક્ષેત્ર, સ્વર્ગ-નરક, ઊર્ધ્વ-અર્ધો
-તિર્થંગ્લોક, જ્યોતિષ્, ખગોળ-ભૂગોળ એ આદિ ગણિત
વિચાર અંગે જૈનો શું માનીનતા ધરાવે છે તેનું બારિક
વર્ણન છે. તેના પૂર્વે લાગનું ગુજરાતી ભાષાંતર ૫૦ હીરા-
લાલ હંસરાજે કરેલું મૂળ સાથે પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(b) જંબુદ્વીપ સંગ્રહણી :—

આ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃત ૩૧૩ ગાથાયુક્ત મહાધારી
ચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. તેરમી સદીમાં લખ્યો છે; તે પર સંસ્કૃત
ટીકા ૩૫૦૦ શ્લોકપૂર તેજ અરસામાં મહાધારી દેવભદ્ર-
સૂરિએ લખી છે. આમાં પણ (a) મુજબ વિષય છે. ગુજરાતી
ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

ઇત્યાદિ.

(૭) નીતિ:—Rules of Society, Court &c. or Social Ethics.

(a) અહુત્રીતિ:—

હિંદુ ધર્મમાં મિતાક્ષરા, મનુસ્મૃતિ આદિનાં સૂત્રો છે, તેવાં નીતિનાં સૂત્રોરૂપ આ ગ્રંથ સંસ્કૃત કાવ્યરૂપે ૧૪૦૦ શ્લોકપૂર શ્રીમદ્ હેમચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. બારમા સૈકામાં લખ્યો કહેવાય છે. તેનું ભાષાંતર પં. હીરાલાલ હંસરાજે કરેલું, તેમજ મી. મણિલાલ નથુભાઈ દોશી બી. એ., એમણે કરેલું બંને પ્રસિદ્ધ થયાં છે. આમાં ૨૪ પ્રકરણ છે, અને એ દરેક એકેક તીર્થંકરની તેમ ચોવિશે ચોવિશ તીર્થંકરની સ્તુતિરૂપે છે, આમ આ સ્તુતિરૂપ ગ્રંથમાં આશ્ચર્યકારક રીતે ઉક્ત નીતિ દાખવી છે.

(b) બુદ્ધિસાગર

આ ગ્રંથ (a) જેવો નથી; તથાપિ એમાં સાર્વજનિક ઉપયોગી ધર્મ, સામાન્ય નીતિ, ગૃહ, રાજ્ય, વ્યવહાર આદિનાં સૂત્રો છે. એ મૂળ સંસ્કૃતમાં ૪૦૦ શ્લોકપૂર છે. વિ. સં. ૧૫૨૦ માં માંડવગઢ (માંડવદુર્ગ)ના નવાબ મુજફ્ફરખાંના ખજાનચી સંગ્રામસિંહ સોની, જેણે ૩૬૦૦૦ સુવર્ણ મહોર ખર્ચી શ્રી લગવતી સૂત્રની પ્રત લખાવી હતી, તેણે રચ્યો છે. આનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રો. મણિભાઈએ કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

ધંત્યાદિ.

(૮) નાટકો:—

(a) નિભયં ભીમવ્યાયોગ:—

આ નાટક શ્રી હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય રામચંદ્રસૂરિએ રચ્યું છે, એમાં કરુણારસ પ્રધાન છે, ભીમે કરેલી દ્રૌપદીની રક્ષા વગેરે વસ્તુસંકલના છે. ગોં નારાયણભારથી યશવંતભારથીએ નાટકરૂપે જ કરેલું આનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ રામચંદ્રસૂરિના બીજા અનેક ગ્રંથો છે, તેમ નાટકો પણ છે, જે સંસ્કૃતમાં હસ્તલેખરૂપે પાટણ આદિના ભંડારમાં વિદ્યામાન છે. થોડાં નામ :—

(૧) કૌમુદી નાટક ... ... પાટણ ભંડાર

(૨) નલ વિલાસ નાટક ... ... બૃ. ટી.

(૩) પ્રખંધ રૌહિણ્ય નાટક ... ... પાટણ.

(૪) રઘુ વિલાસ નાટક (આ ઘણું મોટું છે.) Dec. College Library; Reported by Dr. Peterson).

(૫) રાઘવાબ્યુદય નાટક (દશ અંક) ... બૃહત ટી૦

(b) કરુણાવબ્રુધ —

આ નાટક સંસ્કૃતમાં ૫૦૦ શ્લોકપૂર બીજા હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય બાલચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. તેરમી સદીમાં લખ્યું છે. આમાં પણ કરુણારસ પ્રધાન છે. જૈન મંત્રી વસ્તુપાલની પ્રેરણાથી લખાયાનું સૂત્રધારના મુખથી નાટકકાર જણાવે છે. આનું પણ ગુજરાતી નાટકરૂપે ભાષાંતર (a)ના ભાષાંતરકારે કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ તથા (a) નાટક તથા આ

કર્તાનાં બીજાં નાટકો પણ પાટણ આદિના ભંડારમાં છે. આ સિવાય જેનું ભાષાંતર નથી થયું એવાં બીજાં પ્રચલિત સ્કુલો અને કોલેજોમાં ઉપયોગમાં આવતાં નાટકો પણ જૈન લેખકોનાં રચેલાં છે, જે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિભાગમાં જણાવશું.

ધત્યાદિ.

(૬) જ્યોતિષ્-કાળજ્ઞાન-નિમિત્ત આદિ—

(Astrology, Science &c.)

(a) ભદ્રબાહુ સંહિતા:—

આ ગ્રંથ જૈનોનો અપૂર્વ જ્યોતિષનો ગ્રંથ છે, આ ગ્રંથ શ્રીવીરાત્રી ત્રીજા સૈકામાં (વિ. સં. પૂર્વે દોઢસો વરસે) શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ રચ્યો છે. આ ભદ્રબાહુ વરાહી-સંહિતાથી ઓળખાતા વરાહમિહિરના સંસારપક્ષે ભાઈ હતા. બન્ને ભાઈઓએ જ્યોતિષની સંહિતાઓ રચી છે. જેનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, તેને નામ તો ભદ્રબાહુસંહિતા આપવામાં આવ્યું છે; પણ તે તે હોય એ સંશયાત્મક છે. જૈનોનો એ અપૂર્વ જ્યોતિષનો ગ્રંથ કોઈક ઠેકાણે જ મળે છે. પ્રસ્તુત ભાષાંતર તથા (૭) મા વિભાગમાં (a) અર્હન્નીતિના કર્તા અંગે પણ સશયસંપન્ન વાત છે.

(b) વિવેકવિલાસ:—

B. A.માં ભાષાવિભાગમાં ઐચ્છિક વિષય તરીકે મુંબઈ

યુનિવર્સિટીએ નિયત કરેલો આ ગ્રંથ દાદા નામથી ઓળખાતા શ્રી જિનદત્તસૂરિએ વિ. સં. અગ્યારમી સદીમાં લખ્યો છે. એમાં જુદા જુદા વિષયો પૈકી આ વિભાગનો વિષય પણ છે. ૧૪૦૦ શ્લોકપૂર એ સંસ્કૃત પદ્યગ્રંથ છે. ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. એ મૂળ ગ્રંથ ઉપર ૧૦૦૦૦ શ્લોકપૂર ટીકા શ્રી ભાનુચંદ્રગણીએ વિ. સં. ૧૬૭૧ માં લખેલી પાટણ-અમદાવાદમાં મોજુદ છે. આ સિવાય આ કર્તાના મેઘમાળા વિચાર, શકુન વિચાર આદિ આ વિભાગના ગ્રંથ ભાષાંતરરૂપે પ્રસિદ્ધ થયા છે. મેઘમાળામાં સૂર્ય-ચંદ્ર-નક્ષત્રાદિ કેવી સ્થિતિમાં હોય, મેઘનાં કેવાં ગર્જન-વર્ષા આદિ હોય, આકાશમાં કેવાં રંગ આદિ હોય તો વરસાદ આવે, ન આવે એ વગેરેના જુદી જુદી બાબતોના વિચારો છે. Scienceનું ગૌરવ જાણનારે આ વિષયને ઠેકમરૂપ ગણી કાઢી નાંખવા યોગ્ય નથી; પણ scientifically, પદાર્થવિજ્ઞાનની શાસ્ત્રીય રીતે એના ગુપ્ત ભેદ-સંકેત-(Esoterics) શોધી કાઢવા મથવું જોઈએ છે. પદાર્થવિજ્ઞાનીય ગ્રંથો જૈન ભંડારોમાં છે, જેની “જૈન ગ્રંથાવલી” જેવાથી ખબર પડવા યોગ્ય છે.

ઇત્યાદિ.

(૧૦) ઔપદેશિક.

(a) ચતુઃશરણુ તથા આતુરપ્રત્યાખ્યાન પ્રકરણુ:—

આ બંને પ્રાકૃતમાં છે; તેની અનુક્રમે ૬૪ અને ૮૪

ગાથા છે; શ્લોક ૮૦ અને ૧૦૦ છે. એ વિં સં૦ પૂર્વે પાંચમાં સૈકામાં શ્રી મહાવીરદેવના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય શ્રી વીરભદ્રે રચેલા છે, એવું ટીકાકાર જણાવે છે. આ ગ્રંથો જૈનાગમના “પચન્ના (પ્રજ્ઞા)” રૂપે ઓળખાય છે. આનાં ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એમાં મરણોન્મુખ જીવને શાંતિ મેળવા, જીવન સાર્થક કરવા કેવી આંતર વૃત્તિ રાખવી જોઈએ, શું શું સદ્વિચાર કરવા જોઈએ, તે તથા પાપની આલોચનાપૂર્વક નિંદા-ગહા, ક્ષમાચાચના, સત્કૃતની અનુ-મોદના, સદ્દેવ-સદ્ધર્મનું શરણ ગ્રહણ, એ વગેરે તથા વાસ્તવિક રીતે જે વસ્તુ પોતાની નથી, અને જે છોડ્યા વિના છુટકો નથી એ વગેરે દેહાદિ પરથી મોહભાવ ઉતારવા-રૂપ વિરતિનાં ઉપદેશ-વિધિ છે.

(b) સંખ્યા સત્તરી (સમ્પતિકા):—

સેયંબરો આસંબરો વા બુદ્ધો અહવા અન્નો વા ।

સમભાવભાવી અપ્પા, લહઈ મુલ્લં ન સંદેહો ॥

અર્થાત્ ગમે તો શ્વેતાંબર હોય, ગમે તો દિગંબર હોય, ગમે તો બૌદ્ધ હોય અથવા ગમે તો અન્ય હોય, પણ જો તે આત્મા સમભાવી, સમદર્શી હોય તો તે મોક્ષ પામે એમાં સંદેહ નથી.—એ હૃદયમાં કોરી રાખવા યોગ્ય સૂત્રથી શરૂ થતો આ પ્રાકૃત ગ્રંથ વિ. સં. છઠી સદીમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ લખ્યો છે. સાડું એટલું આપણું, સાચું એટલું આપણું, મતમતાંતરજળ, કદાચહ-દુરાગહ,—એ આપણાં નહિ, સત્યની સિદ્ધિ અસત્યની નહિ જ, એવા રૂપે લખાયેલા ગ્રંથો ઉપકારી છે. આનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(c) ઉપદેશમાળા:—

આ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં ૫૪૪ ગાથાનો છે; શ્રી ધર્મદાસગણીએ* રચ્યો છે. પ્રચલિત માનીનતા એવી છે, કે એ કર્તા પણ (a)ના કર્તાની પેઠે શ્રી વીરભગવાનના હસ્ત-દીક્ષિત શિષ્ય હતા. પણ મૂળ ગ્રંથમાં સૂચિત થતો ઐતિહાસિક ભાગ (Historical allusions) જોતાં એ માનીનતા અમને અસંમજસ લાગે છે; અને એથી એમ અનુમાનાય છે, કે વિં સં બીજા સૈકા પછી આ કર્તા થયા. આમાં મૃહસ્થ તથા સાધુયોગ્ય વિવિધ આત્મહિતકર બોધ છે. આ ગ્રંથ ઉપર વિં સં નવમા સૈકાથી માંડી અઠારમા સૈકા સુધીમાંના જુદા જુદા સાધુ-આચાર્યોએ રચેલ જુદી જુદી વૃત્તિ-ટીકા આદિ ચૌદ ગ્રંથો જુદા જુદા ભંડારોમાં હસ્ત-લેખરૂપે મળી આવે છે. એક તો શતાર્થી એટલે એક ગાથાના સો અર્થ એવી છે. આ મૂળનું ભાષાંતર થયું છે; અને વિં સં ૧૭૨૦ માં શ્રી રામવિજયગણીએ કરેલી ૭૬૦૦ શ્લોકપૂર સંસ્કૃત ટીકા સાથે આ ગ્રંથનું ભાષાંતર ભાવનગર જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી છપાય છે.

* આ ઉપદેશમાળાના કર્તા ધર્મદાસગણીના સમય પરત્વે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સદ્ગુણી મનઃસુખભાષ્યએ પ્રખર ચિંતનમય સંશોધનાત્મક અભ્યાસપૂર્ણ લેખમાળા લખેલ, તે તત્કાલીન ‘જૈનધર્મ પ્રકાશ’ માસિકમાં છપાયેલ હતી; આ લેખમાળાએ તત્સમયે વિદ્વાનોમાં ધણો ઉદ્ઘાપોહ અને રસ જગાડેલ.

—ભગવાનદાસ મનઃસુખભાષ્ય મહેતા.

(d) વૈરાગ્યશતક:—

સંસાર તાપથી અકળાયલા જીવને પરમ શાંતરસથી શીતળ કરનાર, સંસારાનિત્યતા ઉપદેશનાર આ શતક સો પ્રાકૃત માથાનું નૈન શાસ્ત્રોમાંથી ઉદ્ધરેલું ગુજરાતીમાં અનુવાદિત થઈ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

(e) શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી:—

વિં સંં ચૌદમી સદીમાં થયેલા શ્રી સોમપ્રભસૂરિએ આ સંસ્કૃત કાવ્ય લખ્યું છે. એક જ શ્લોકમાં શૃંગારની વાત કરી તેને ફરી તે જ શ્લોકમાં વૈરાગ્યરૂપે પરિણામવાની શૈલી આ ગ્રંથમાંના બધા શ્લોકમાં ધ્યાન ખેંચે એવી છે. જન્મથી જ વૈરાગ્યશીલ અથવા સત્સંગ-બોધ યોગે વરાગ્યશીલ થયેલને તો વૈરાગ્ય અનુકૂળ હોયજ; પણ શૃંગારમાં રાચી-માચી પડ્યા હોય તેને આ શૃંગારતરંગિણી વાંચતાં વૈરાગ્યના તરંગો આવે એવો આ ગ્રંથ છે. આનું ભાષાંતર મુદ્રિત થયું છે.

(f) ઉપામાત ભવ પ્રપંચ:—

અનેક વખત બૌદ્ધમાં પલટી ગયેલા, છેવટે હરિભદ્રસૂરિની “લલિત વિસ્તરા વૃત્તિ” (ગ્રંથ) થી બોધ પામેલા* શ્રી સિદ્ધર્ષિએ વિ. સં. ૯૬૨ માં સંસ્કૃત કાવ્યાત્મક ૧૬૦૦૦ શ્લોકનો આ ગ્રંથ લખ્યો છે. Bengal Branch of the R. A. Society એ આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આનું ગુજરાતી ભાષાંતર સૌલીસીટર સ. મોતીચંદ કાપડીયાએ કરેલું કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ થતું જાય છે. આમાં

* આ વાત આ (f) ગ્રંથમાં છે.

લવપ્રપંચનું ઉપમારૂપે, નાટકરૂપે વર્ણન છે. લવ-સંસાર એ એક નાટક છે; તેમાં જીદી જીદી ગતિમાંથી આવેલા જીદા જીદા જીવો મોહાદિના પ્રેર્યા નવનવા વેષ લજવે છે; એ આદિ આત્માર્થી-મુમુક્ષુઓને વાંચવા-વિચારવા યોગ્ય આ ગ્રંથ છે.

(g) પ્રબોધ ચિંતામણિ:—

આ ગ્રંથ પણ (f)ની શૈલીનો છે. એમાં મોહ (આસુરી સંપત્તિ) અને વિવેક (દૈવી સંપત્તિ)નાં સ્વરૂપ, તેનાં પરસ્પર યુદ્ધ, અંતે મોહનો પરાજય, વિવેકનો વિજય એ આદિનાં કલ્પિત ચરિત્રાત્મક ઔપદેશિક નિરૂપણ છે. મૂળ ગ્રંથ સં. કા.માં ૨૦૩૨ શ્લોકબદ્ધ વિ. સં. ૧૪૬૨માં શ્રીજયશેખર સૂરિ,-(૧) વિભાગના (m) કુમારસંલવના કર્તા-એમણે રચ્યો છે. એનું ગુજરાતી ઢાળરૂપે “મોહ-વિવેકનો”નો રાસ, એ નામે ભાષાંતર શ્રીધર્મમંદિર ગણીએ વિ. સં. ૧૭૪૧ માં કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. બીજું ભાષાંતર શ્રીકેશરવિજયગણીએ કરેલું પણ ભાવનગર જૈન ધ. પ્ર. સભા તરફથી હમણા પ્રકટ થયું છે.

(h) સમરોદિત્ય ચરિત્ર:—

પોતાના શિષ્યોને ખૌદોએ* મારી નાંખેલ જાણી નિખિડ કેાધાવેશમાં આવી જઈ વિદ્યાબળથી ખૌદોને હણી નાંખવા પ્રવર્તેલા, પણ ગુરૂની ઔપદેશિક ગાથાઓ સાંભળતાં ઉપશાંતકોધ થયેલ શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ એ કેાધાવેશના પ્રાય-

* આ વાત પણ આ ગ્રંથમાં છે.

શ્રિતરૂપે એ જ ઔપદેશિક ગાથાઓને અવલંબી ૧૦૦૦૦ પ્રાકૃત ગાથાબદ્ધ આ ચરિત્ર લખ્યું છે. એમાં વૈર, કેધ, કષાયનાં કટુ ફળ આદિનું વર્ણન છે. આનું “સમરાદિત્ય રાસ” એ નામે ગુજરાતી વિવિધ ઢાળોરૂપે ભાષાંતર શ્રીપદ્મવિજયગણીએ વિ. સં. ૧૮૪૨ માં રચેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. આવાં અનેક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ચરિત્રોને ભાષાંતરરૂપે અથવા એ ચરિત્રોનો મૂળ ભાવ આવી જાય એવી છુટી શૈલીએ રાસોરૂપે છેલ્લી ચાર સદીમાં થયેલા જૈન સાધુઓએ ગુજરાતીમાં અવતાર્યા છે; જે “જૈન ગ્રન્થાવલી” ઉપરથી મૂળ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતરૂપે, અને આ લેખના પ્રાંતે ટાંકેલી છાપેલી રાસોની યાદી ઉપરથી ગુજરાતીરૂપે ઓળખી શકાય એમ છે. સ્વપરહિત માટે ઘરખાર ત્યાગી નિઃસીમ પુરુષાર્થ કરનારા આ જૈન સાધુઓ પ્રતિ આપણને અવશ્ય માન-ધન્યવાદની લાગણી સ્ફુરશે.

ઈત્યાદિ.

(૧૧) ધર્મવિશેષ; સામાન્ય ધર્મ:—

(a) ધર્મખિંદુ:—

આ મૂળ ગ્રંથ સંસ્કૃત સૂત્રોરૂપે ૨૭૩ શ્લોકપૂર શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ વિ. સં. છઠ્ઠા સૈકામાં રચેલ છે. તેના પર વિ. સં. બારમી સદીમાં થયેલા શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિએ ૩૦૦૦ શ્લોકપૂર ટીકા રચી છે. આમાં આઠ અધ્યાય છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં સર્વદર્શનસંમત સામાન્ય ધર્મનું નિરૂપણ

છે; પછી શ્રાવકયોગ્ય વ્રતવિશેષાદિ વિશેષધર્મ, યતિધર્મ એ વગેરેનું નિરૂપણ છે. શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દ્વીનાનાથે કરેલું આનું ભાષાંતર મુદ્રિત થયું છે.

(b) પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય અથવા જિનપ્રવચનરહસ્યકોષ—

આ મૂળ સંસ્કૃત પદ્યરૂપ ૩૦૨ શ્લોકનો અથ શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. દશમા સૈકામાં રચ્યો છે. એમાં નિશ્ચયપૂર્વક બવહારધર્મનું, પુરુષ એટલે શું? પુરુષનો અર્થ એટલે શું? એની સિદ્ધિ એટલે શું? અને એ પુરુષાર્થસિદ્ધિ કેમ થાય? એ આદિનું જૈનધર્મસ્વરૂપાનુસાર ઝીણી રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. અનુવાદિત આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આ ગ્રંથ દિગંબર આમ્નાયનો છે.

(c) શ્રાવક પ્રજ્ઞપ્તિ:--

આ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ વિંસં૦ પૂર્વે બીજા સૈકામાં થયેલા શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચક,--(૩) વિભાગના (૨) તત્ત્વાર્થાધિગમના કર્તા-એમણે રચ્યો છે. આ મૂળનું ભાષાંતર મુદ્રિત થયું છે.

(d) પ્રશમરતિ:—

આ ગ્રંથ પણ (c)ના કર્તા શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકનો છે. મૂળ સંસ્કૃત ૩૧૩ શ્લોક છે. તે પર વિં સં ૧૧૮૫ માં બીજા હરિભદ્રસૂરિએ વિવરણ લખ્યું છે. Bengal Branch of the R. A. Society તરફથી આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયો છે; ગુજરાતી ભાષાંતર પણ મૂળનું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(e) ધર્મરિત્ન પ્રકરણ:—

આ મૂળ પ્રાકૃત ૧૮૧ ગાથાનો ગ્રન્થ, શ્રી શાંતિ-સૂરિએ વિંસંં બારમી સદીમાં લખ્યો છે; તેના પર ૧૦૦૦૦ શ્લોકપૂર ટીકા શ્રી દેવેંદ્રસૂરિએ વિં સંં તેરમી સદીમાં લખી છે. આમાં ન્યાયવિભવ (Honest Earnings) એ ધર્મમાર્ગનું પહેલું પગલું છે, -એવા માર્ગાનુસારીના ગુણ, દ્રવ્ય (formal) તથા ભાવ (real) શ્રાવકના ગુણ, દ્રવ્ય-સાધુ તથા ભાવસાધુના ગુણ એ વગેરેનું દષ્ટાંત સાથે વર્ણન છે. પાલીતાણા જૈન વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ તરફથી આનું ભાષાં-તર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

ધૃત્યાદિ.

૯

(૧૨) પ્રક્રિયા:—Rituals.

(a) શ્રાદ્ધવિધિ અથવા વિધિકૌમુદી વૃત્તિ:—

આ મૂળ ગ્રન્થ માત્ર ૧૭ ગાથાનો પ્રાકૃતમાં છે. તેના-પર વિધિકૌમુદી નામની ટીકા શ્રી રત્નશેખરસૂરિએ વિં સંં ૧૫૦૬ માં ૬૭૬૧ શ્લોકપૂર રચી છે. આમાં ગૃહસ્થના આચાર, તેઓની દિવસસંબંધી, રાત્રિસંબંધી, પર્વસંબંધી જન્મથી માંડી મરણપર્યંત સંબંધી શું અને કેવી ચર્ચા હોવી જોઈએ, તે તથા પોતપોતાના ધર્મમાં રહી આવશ્યક ષટ્ક્રિયા (કર્મ) કેવી રીતે કરવાં જોઈએ, તેનો તથા શુદ્ધ વ્યવહાર ધર્મનો ઝીણો ખોલ છે. આનું ભાષાંતર “જૈન” પત્ર તર-ફથી તેમજ બીજાં બે સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(b) આચાર પ્રદીપ:—

આ ગ્રંથ પણ શ્રી રત્નશેખરસૂરિએ વિ સં. ૧૫૧૬ માં ૪૦૦૦ શ્લોકપૂર રચ્યો છે; સંસ્કૃતમાં છે; મૂળ તથા ભાષાંતર બંને પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ભાષાંતર (ઘણું કરી) શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથે કર્યું છે.

(c) આચાર દિનકર:—

મૂળ ૧૨૫૦૦ શ્લોકપૂર આ સંસ્કૃત ગ્રંથ વિં સં ૦ ચૌદમી સદીમાં શ્રી જયાનંદ સૂરિના શિષ્ય વર્ધ્ધમાનસૂરિએ રચેલો છે. આમાં ગૃહસ્થોના આચાર ધર્મનું વિગતે વર્ણન છે. જેમ હિંદુ ધર્મમાં (બ્રાહ્મણોમાં) જન્મથી માંડી મરણ પર્યંતના ગર્ભ, સીમંત, જન્મ, અન્નપ્રાશન, ઉપવીત, વિવાહ આદિ સંસ્કરણ વિધિ છે, તેમ જનોમાં પણ તેવા સોળ સંસ્કાર છે. જેનું વિધિઅનુષ્ઠાનપૂર્વક વિગતે વર્ણન આ ગ્રંથોમાં છે. આ ગ્રંથનો આ વિભાગ શ્રીમદ્ આત્મા-રામજીએ વિંસં ૧૬૫૨માં રચેલા “જૈન તત્ત્વ નિર્ણય પ્રાસાદ”માં ભાષાંતરરૂપે ઉદ્ધાર્યો છે.

ઇત્યાદિ.

અત્રે ગુજરાતી વિભાગ ઉપસંહાર પામે છે. સાહિત્યના જુદા જુદા અંગભૂત વિષય ગણી, તે તે વિષયને લગતા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત જૈન ગ્રંથો, જે ભાષાંતરરૂપે ગુજરાતીમાં અવતરણ પામેલા છે, તેની સવિસ્તર છતાં ટુંક અને અપૂર્ણ નોંધ અત્રે લીધી છે. સાહિત્યના આ જુદા

જુદા પ્રદેશના જૈનેતર ગ્રંથો પ્રાયઃ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. આ નોંધમાં જણાવેલા ગ્રંથો એકી વખતે બધાને ઉપયોગી થઈ શકે એમ નથી; તથાપિ પ્રત્યેક જુદા જુદા વિષયના ગ્રંથો પ્રત્યેક જુદી જુદી પ્રકૃતિ-વૃત્તિ-દશાવાળા પુરુષોને ઉપયોગી થવા યોગ્ય છે. જૈન પરિભાષાથી અબજુ વિદ્વાનને પણ કદાચ કંટાળો આવશે, એવો ભય રહે છે. પણ હાલ તુરંત નિરુપાયતા છે. જૈન પારિભાષિક શબ્દકોષ યોજવાનું કોઈ કરશે, તો મહદ્ ઉપકાર થશે. એવા પારિભાષિક શબ્દો યથાર્થ ન સમજાયાથી પ્રાંત મણિભાઈ વગેરે, જેઓએ કેટલાક જૈન ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશમાં આણ્યું છે, તેઓ પણ કવચિત્ કવચિત્ ન્યૂનાધિક કે વિપરીત, કે અસમંજસ અર્થ કરવાની ભૂલ કરી ગયા છે.

૨

સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિભાગ:—

જૈન ગ્રંથાવલી અને પુસ્તક ભંડારો : દિગંબરી સાહિત્ય

ગુજરાતી વિભાગ કરતાં આ વિભાગ ઘણા મોટા વિસ્તારવાળો છે; છતાં વિસ્તારભયથી કોઈ કોઈની ઉપયુક્ત નોંધ લઈ અવશિષ્ટ ભાગ ટુંકમાં પતાવશું. એ અવશિષ્ટ તથા સમગ્ર ભાગ માટે અમે “જૈન ગ્રંથાવલી” જોવાની આ વિષયના જિજ્ઞાસુને ભલામણ કરશું. આ ગ્રંથાવલી

હુમણાંજ જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ તરફથી બહાર પડી છે. એમાં કૉન્ફરન્સની શરૂઆતથી અત્યાર સુધીમાં શોધાયલા ચાર-પાંચ લંડારોમાંના જન ગ્રન્થોની યાદી છાપી છે. એ યાદી માત્ર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રન્થોની છે. એમાં વિષયવાર વર્ગ કર્યા છે;—૯. ૬.(૧) આગમસૂત્રો, ટીકા આદિ સાથે. (૨) ન્યાય. (૩) વાદસ્થળ. (૪) પ્રક્રિયા. (૫) ઉપદેશ. (૬) તત્ત્વજ્ઞાન. (૭) ચરિત્રો. (૮) કથાઓ. (૯) કાવ્ય. (૧૦) વ્યાકરણ. (૧૧) અલંકાર (૧૨) વિજ્ઞાન. ઇત્યાદિ અને પ્રત્યેક ગ્રન્થ અંગે તેનું નામ, તેની પત્ર કે શ્લોક સંખ્યા, તેના કર્તાનું નામ, તે રચાયત્રી વિ. સં. મિતિ, અને તે હસ્તલેખ ક્યાં છે? તે તથા જરૂરોગ્ય કુટનોટ. લગભગ પાંચસો પાનાની આ ફેરીસ્ત છે. અઢી હજાર વરસ પુર્વેથી અઢારમી સદી સુધીમાં રચાયલા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રન્થોની આમાં નોંધ છે, છતાં એ નોંધ અપૂર્ણ છે. જુદા જુદા બધા લંડારો શોધી શકાય, તો બીજા ઘણાં ગ્રન્થો પ્રકાશમાં આવવાનો સંભવ છે. જેસલમેર, પાટણ, અમદાવાદના બે લંડાર, લીંબડી અને ખંભાતના શા. નગીનદાસના લંડારોમાંના ગ્રન્થોનું આ લીસ્ટ મોટે ભાગે છે. આ સિવાય અમદાવાદમાં બીજા લંડારો છે, તે વગેરે જો શોધવામાં આવશે, તો બીજા ગ્રન્થો પણ પ્રકાશમાં આવવા સંભવ છે. મારવાડમાં મેડતા, જોધપુર આદિ સ્થળોએ પણ જબરો સમૂહ પુસ્તકોનો છે. ઠેઠ કાશ્મીરમાં જમ્મુમાં પ્રાચીન પુસ્તકોનો લબ્ય લંડાર

શ્રુત થયો છે. કણીટકમાં કાંબેવરમ પાસે દિગંબરી જૈનોનો પ્રાચીન ગ્રંથોનો જખરો લંડાર છે; સાંભળ્યું છે, કે ત્યાં ૩૬૦૦૦ તાડપત્ર પર લખેલાં પુસ્તકો મોજુદ છે. પૂર્વકાળમાં થઈ ગયેલા એ ત્યાગી મહાત્માઓનાં પુરુષાર્થબળ અને એકાગ્ર કાર્યધારા બેઈ સાનંદાશ્ચર્ય પ્રેમ-લક્ષિત સ્કુરે છે. અમે આ લેખમાં જે ગ્રંથોની નોંધ લીધી છે, તે પ્રાયઃ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના છે; તેમજ ઉપર જે “જૈન ગ્રંથાવલી” ની સૂચના કરી છે, તેમાંના ગ્રંથો પણ પ્રાયઃ એજ આમ્નાયના છે. દિગંબર સાધુઓએ પણ એવો અનુપમેય, અલિવંદનીય પુરુષાર્થ જુદી જુદી સ્વપર કલ્યાણકારી સાહિત્યધારા વરસાવવા, ટેકાવવારૂપે કર્યો છે. અત્રે તો એની ઉપકાર અને અલિવંદન માત્ર રૂપ નોંધ લેવાનું બને એમ છે. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના ગ્રંથો જોવામાં નથી આવતા. દિગંબર આમ્નાયના ગુજરાતીમાં કવચિત્ જ હોય છે; નથી જ.

(૧) પ્રાચીન જૈન વ્યાકરણો.

શાકટાયન વ્યાકરણ

પાણિનિવ્યાકરણ હાલ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણાય છે. પણ એથી પણ પ્રાચીન વ્યાકરણ છે, અને તે મુદ્રિત થયું છે, એ જાણી ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જોનાર સાહિત્યપ્રેમીને આનંદ થશે. આ વ્યાકરણ મહર્ષિ શાકટાયનનું છે. આ શાકટાયન જૈન હતા, અને એઓ પાણિનિની પૂર્વે થયા છે, એવા પુરાવા આપણને મળે છે. પાણિનિ પોતાનાં વ્યાકરણ

સૂત્રોમાં શાકટાયનના વ્યાકરણની શાખા આપે છે:—

“ત્રિપ્રભૃતિષુ શાકટાયનસ્ય”

(જૈન તત્ત્વ નિર્ણય પ્રાસાદ પૃ. પરદૃ)

આમ જોતાં વ્યાકરણકાર શાકટાયન પાણિનિની પૂર્વે હતા. અને સોમદેવ ભટ્ટના કથાસરિત્સાગર, તથા પાણિનિના કૌમુદી વ્યાકરણ પરની સરલા ટીકા (તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિ કૃત), અને બાબુ શિવપ્રસાદ C. I. E. કૃત ઇતિહાસતિમિરનાશક, આ ત્રણે અનુસાર પાણિનિ વિં સં૦ પૂર્વે બીજા સૈકામાં નવનંદના રાજ્યમાં થયા. આમ જોતાં શાકટાયન તે અરસામાં અથવા તે પહેલાં થયા હોવા બદધએ. એ ગમે તેમ હોય પણ આ ગણતરીએ ઓછામાં ઓછું બાવીશસો વરસ પહેલાંનું, પાણિનિના વ્યાકરણ પહેલાંનું જૈન શાકટાયન વ્યાકરણ મળી આવે છે.

શાકટાયન જૈન હતા ?

પ્રશ્ન થશે કે શાકટાયન જૈન હતા એની શું ખાત્રી ? આના માટે ત્રણ પુરાવા છે:—

(a) આ શાકટાયન વ્યાકરણ Madras PresideneY College ના Principal Prof. Gustav Operto, એમણે સંપાદિત કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે; તેની પ્રસ્તાવના ઉપરથી.

(b) આ શાકટાયન પોતાના ન્યાસમાં (ન્યાસ, શબ્દાનુશાસન, વ્યાકરણ એ બધા એક અર્થના જુદા જુદા પર્યાયો છે એ વિદ્વાનોને સુવિદિત છે.) મંગલ પ્રારંભમાં જનોના ચરમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર દેવને નમસ્કાર કરે છે:

“શ્રીવીરમમૃતજ્યોતિર્નૈત્વાદિ સર્વવેદસામ્ ॥”

અર્થાત્ સર્વ જ્ઞાનમાં મુખ્ય, અમૃતજ્યોતિ (કેવલ જ્ઞાની) એવા શ્રીવીરને નમસ્કાર કરીને.

(c) શબ્દાનુશાસનકાર શાકટાયને “સ્ત્રીમુક્તિ કેવલિ ભુક્તિ” એ ગ્રન્થ રચ્યો છે, એવું બૃહત્પિતૃપનિકાકાર જણાવે છે. આ ગ્રન્થ દ્વિગંબર-શ્વેતાંબર એ બંનેને-“સ્ત્રીને મુક્તિ હોય કે નહિ?” અને “કેવલજ્ઞાનીને આપણે કવલાહાર લઈએ છીએ એવો આહાર હોય કે નહિ?”-એ મતભેદરૂપ વિષયોનો હોઈ જૈનનો છે. આથી સમજાય છે, કે શાકટાયન જૈન હતા; અને તે પાણિનિની પૂર્વે થયા. આ શાકટાયન વ્યાકરણ હાલ મળી આવતાં વ્યાકરણોમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે. જૈનેન્દ્ર અને બુદ્ધિસાગર વ્યાકરણો.

ત્યાર પછી ઓગણીશમી સદી સુધીમાં અનેક સંસ્કૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણો જુદા જુદા જૈન સાધુઓએ રચ્યાં છે; તે જૈનગ્રન્થાવલી જેવાથી માલૂમ પડશે. એમાંથી અમે વિઠ્ઠલચંદ્રાચાર્યની સદીમાં થયેલા સુપ્રસિદ્ધ શબ્દાનુશાસનકાર શ્રીહૈમચંદ્રાચાર્યનાં તથા બીજાં બે વ્યાકરણની નોંધ લેશું. જૈનેન્દ્ર અને બુદ્ધિસાગર વ્યાકરણનું સ્મરણ માઘકવિ શિશુપાલ-વધકાવ્યના બીજા સર્ગના ૧૧૨ માં શ્લોકમાં કરે છે. આ જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ જેસલમેરના ભંડારમાં તેમજ Asiatic Society ની મુંબઈની લાયબ્રેરીમાં મોજુદ છે. આ અને શાકટાયન વ્યાકરણ બંને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે. કહેવાય છે કે જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ શાકટાયન વ્યાકરણ કરતાં પણ પ્રાચીન છે. આ બંને વ્યાકરણો ઉપર દ્વિગંબર તથા શ્વેતાંબર બંને

પક્ષના સાધુઓએ જુદી જુદી વિસ્તારપૂર્વક વૃત્તિઓ (ટીકાઓ) જુદે જુદે વખતે લખી છે, જેના હસ્તલેખો એ બંને સંપ્રદાયના લંડોરોમાં વિદ્યમાન છે.

“બુદ્ધિસાગર” વ્યાકરણ બુદ્ધિસાગરસૂરિએ વિ. સં. અગ્યારમા સદ્કામાં, માઘના શિશુપાલવધ લખાયાની પૂર્વે, ૭૦૦૦ શ્લોકપૂર લખ્યું છે.

સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણ:—ગુર્જરભૂપાળ સિદ્ધરાજ જય-સિંહની પ્રેરણાથી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે આ વ્યાકરણ લખ્યું છે. તેનાં મૂળ ૧૧૦૦ શ્લોકપૂર સૂત્રો છે; તે મુંબઈની R. A. Society ની લાયબ્રેરીમાં છે, આ મૂળ સૂત્રોપર એક લાખ શ્લોકપૂર વૃત્તિ પોતે જ રચી હતી, તેમાંની ૮૪૦૦૦ શ્લોકપૂર બૃહદ્ વૃત્તિ ખંડ ખંડ જુદે જુદે સ્થળેથી મળી શકે છે. આખો સમગ્ર ગ્રંથ કોઈ લંડારમાં નથી. પૂર્વ મહાપુરુષો અખંડ પુરુષાર્થ દાખવી ગયા; પણ તેઓની કૃતિઓ પણ કાળચક્રના સપાટામાં, દેશ પરના જુદા જુદા વિખલવોમાં તણાઈ ગઈ! વિચ્છેદ ગઈ! આ સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણ સાંભળી કોઈએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો છે કે:—

“ઘ્રાતઃ સંવૃણુ પાણિનિપ્રલપિતં કાતંત્રકંથા વૃથા,

“માકાર્ષીઃ કદુશકટાયનવચઃ ક્ષુદ્રેણ ચાંદ્રેણ કિમ્ ।

“ક્વ કંઠાભરણાદિભિર્બંઠરત્યાત્માનમન્યેરપિ,

“શ્રયંતે યદિ તાવદર્થમધુરા શ્રીહેમચંદ્રોક્તયઃ ॥ ”

અર્થાત્—હે ભાઈ! આ મધુર અર્થવાળી શ્રી હેમચંદ્રની ઉક્તિ સાંભળી છે, તો હવે તો મને પાણિનિની ઉક્તિ પ્રલાપ-

રૂપ લાગે છે; તે તું બંધ કર; કાતાંત્ર વ્યાકરણ તો વૃથા કંથા (જુની ગોદડી) જેવું લાગે છે; હવે શાકટાયનનું વચન કટુ લાગે છે; તે તું હવે બોલતો નહીં; હવે તો ક્ષુદ્ર લાગતા એવા ચંદ્ર વ્યાકરણથી સચું; તેમ કંઠાલરણાદિ અન્ય વ્યાકરણોથી પણ હવે આત્માને શા માટે પીડવો ?

આપણને તો આ સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણનો અનુભવ નથી; પણ આ સિદ્ધહૈમની પ્રશંસાયુક્ત ઉદ્દગાર ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે.

(૨) પ્રાકૃત એટલે શું ? અને તેના ભેદ અંગે જૈનાચાર્યોનું શું કહેવું છે ?

રુદ્રટનો અલંકારનો ગ્રન્થ વિદ્વાનોને પરિચિત છે. તેના પર વૃત્તિ ૪૦૦૦ શ્લોકપૂર કોઈ નભિચંદ્ર સાધુએ લખી છે. આ મુદ્રિત થઈ છે. એ ઉપર ટિપ્પન પણ કોઈ જૈન ભિક્ષુએ ૧૦૦૦ શ્લોકપૂર લખ્યું છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે:—

“પ્રાકૃતસંસ્કૃતમાગધપિશાચભાષાશ્ચ શૌરસેની ચ ।

“ષષ્ઠોઽત્ર ભૂરિભેદો દેશવિશેષાદપદ્મશઃ ॥૧૨॥”

(૧) પ્રાકૃત (૨) સંસ્કૃત (૩) માગધ (૪) પિશાચ (૫) શૌરસેની અને દેશવિશેષને લઈ બહુભેદવાળી (૬) અપદ્મશ. ભાષાઓનો આ ક્રમ છે. આ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં “પ્રાકૃત” નો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે:—

“સકલજગજ્જંતૂનાં વ્યાકરણાદિભિરનાહિતસંસ્કારઃ

સહજો વચનવ્યાપારઃ પ્રકૃતિઃ । તત્ર ભવા સૈવ પ્રાકૃતા ॥”

અર્થાત્ વ્યાકરણાદિના જેના ઉપર સંસ્કાર નથી થયા એવી જગતના જીવોની સહેજે થયેલી વચનપ્રવૃત્તિ તે પ્રકૃતિ; અને તે પ્રકૃતિને અનુસરતી તે પ્રાકૃત. આ પ્રાકૃત પછી વ્યાકરણાદિના સંસ્કાર પામી સંસ્કૃત થઈ; તે પણ પાછી જુદા જુદા દેશની થતાં માગધી, પૈશાચિકી, શૌરસેની થઈ; અને તેમાં પણ દેશવિશેષના સંસ્કાર થતાં બહુભેદ-વાળી અપભ્રંશ થતાં અપભ્રંશ ભાષા કહેવાઈ. જૈન આગમો પ્રાકૃતમાં રચાયાં તે “સહજ વચન વ્યાપાર” ને અનુસરીને; તેમ તેમાં ગહન અર્થ સમાઈ શકતા હોવાથી; તેમજ બાલ, સ્ત્રી-મૂઢ-મૂર્ખ આદિની એ ભાષા હોવાથી અર્થાત્ વ્યાકરણાદિના સંસ્કાર પામ્યા વિનાની એ બાળ આદિની ભાષા હોવાથી. પાણિનિ, વરરુચિ, તેમજ જૈનાચાર્યોએ એની સંધિ જોડવા પ્રાકૃત વ્યાકરણની રચના કરી છે.

પ્રાકૃતના ભેદ: પ્રાકૃત ત્રણ પ્રકારની છે:—

- (૧) સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત.
- (૨) તજ્જ પ્રાકૃત: (સંસ્કૃત પરથી થયેલી.)
- (૩) દેશી પ્રાકૃત: શ્રી હેમચંદ્રસૂરિની દેશીનામ-માલા, શ્રી પાદલિપ્તસૂરિની દેશીનામા-માલા, શ્રી તરંગલોલા એ વગેરે આ પ્રાકૃત.

યુનિવર્સિટીમાં પ્રાકૃતને સ્થાન—

“જૈન ગ્રંથાવલી” પરથી પ્રાકૃત-સંસ્કૃત જૈન સાહિત્ય પ્રતીત થાય એમ છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય ઘણું છે; પણ પ્રાકૃત સાહિત્ય તો તેથી પણ વિશેષ છે; અને એ પણ જેનો વાંધો

લેવામાં આવે અથવા જે ગૃહસ્થને નિષિદ્ધ છે, તે જૈન આગમ સૂત્રો નહિ; પણ પ્રકીર્ણ ગ્રંથો કાવ્યો, ચરિત્રો, ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન, વ્યાકરણાદિ; આમ છે તો એ ભવ્ય સાહિત્યના ઉદ્ધાર-પ્રચાર-પ્રકાશ ખાતર કેવળ સાહિત્યના પ્રેમની ખાતર તેને સંસ્કૃતની પેઠે, અવસ્તાપ્હેલવીની પેઠે, હાઈસ્કુલ-કોલેજોમાં નિયત કરાવવા સાહિત્યપ્રેમી વિદ્વાનોએ “આપ્પાપર” (માઈ તાઈ) છાડી દર્ધ બહાર આવવાનો નિરીહ પ્રયાસ કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે.

જૈનોના સાર્વજનિક સાહિત્યવિષયક લેખો—

(૪) જૈન લેખકોનો પુરુષાર્થ ધર્મવિષયક લેખો લખવામાં પરિસમાપ્ત થતો નથી એ પણ એ ગ્રંથાવલી જોવાથી સમજાય એમ છે. જુદા જુદા સાર્વજનિક, આનુષંગિક વિષયો પણ તેઓએ હાથ ધર્યા છે. થોડાં નામ જણાવી આ વિષય સમાપ્ત કરશું. સ્પષ્ટ કહેવાની જરૂર નથી, કે આ બધાં સાહિત્યે સીધી કે આડકતરી રીતે થોડું કે ઝાઝું પોષણ ગુજરાતી સાહિત્યને આપ્યું છે.

નાટકો—

નાટકો—	જૈન લેખકો—	દળ—
અનર્ધ્ય રાઘવ અથવા મુરારિ.	જિનહર્ષગણિ	૩૫૫ શ્લોક
નાગાનંદ નાટક		
રતનાવલી નાટિકા.	હર્ષદેવગણિ.	
પ્રખ્યાધ્યંદ્રોદયવૃત્તિ.	રત્નશેખરસૂરિ.	૨૦૦૦ શ્લોક.
વિદ્યશાલભંજિકા.	રાજશેખરસૂરિ.	૬૦૦ ,,
		૧૦૦૦ ,,

ઇત્યાદિ નાટકો મુદ્રિત છે; પ્રચલિત છે; શાળા, મહા-
શાળામાં ચાલે છે; એ જૈન કવિઓની કૃતિઓ છે.

ઇતર સાહિત્ય—

કાઠંબરી ટીકા.

સિદ્ધિચંદ્ર.

,, દર્પણ.

મંડનમંત્રી.

કિરાતાજીન ટીકા.

વિનયવિજય (વિં સં ૧૭૧૦)

૭૫૦૦ શ્લોક.

કુમારસંભવ ટીકા.

વિજયગણી. ૩૦૦૦ ,,

માઘકાવ્ય ટીકા.

વદલભદ્રેવ.

શિશુપાલવધ ટીકા.

ચારિત્રવર્દ્ધન.

રઘુવંશ ટીકા.

ગુણવિજય.

ઇત્યાદિ. વિશેષ માટે જિજ્ઞાસુ શ્રોતા-વાંચકોને “જૈન
ગ્રંથાવલી” (ફેરીસ્ત) જોવા વિનંતિ છે.

પદ્મચરિત્ર—

વિં સં ૫૯૧ જુનામાં જુનો મળી આવેલો ચરિત્રા-
ત્મક ગ્રંથ શ્રી પદ્મચરિત્ર (રામચરિત્ર) છે; તે શ્રી વિમલ-
સૂરિએ વિં સં ૬૦ માં લખ્યો છે; ૬૭ પ્રાકૃત ગાથા
૧૦૦૦૦ નું છે. તે પાટણના ભંડારમાં છે.

છેવટે મુંબઈમાં મળેલી બીજી ગું ૨૦ સાં પરિષદમાં
અમે જણાવેલી એક વાતનું પુનઃસ્મરણ કરાવી આ વિષયને
ઉપસંહરીએ છીએ:—

જૈનસાહિત્ય અંગે ઇંપિરિયલ ગેઝેટીયર—

“It is only in recent years that the vast
and intricate literaturc of Jainism has been par-

tially explored and there is still much to be done in the way of translation and investigation, before the History of the order can be written. The ignorance of the real nature of its teachings is perhaps one cause of the contempt, which the order has excited among some Western Scholars."

(Imperial Gazetteer 1907 Edition Vol. I.

અર્થાત્-જૈન ધર્મનું સાહિત્ય વિશાળ તેમ જ ગહન છે; અને તેની શોધ બહુ થોડી થયેલી છે; અને તે પણ થોડુંક થયાં; એટલે એ ધર્મ સંબંધી ઇતિહાસ યોજવા પૂર્વે ભાષાંતર અને શોધખોળરૂપે હજી ઘણું કરવાનું છે, જૈન સાહિત્ય એક તો વિશાળ રહ્યું; બીજું ગહન રહ્યું; અને એ અંગે જોઈતી શોધખોળો અધુરી; એથી એનાં તત્ત્વોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે, એ સંબંધી અજ્ઞાનતા રહે એ સ્વાભાવિક છે; અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની શુભ લાગણી જૈન ન જીતી શક્યું હોય તેમાં કદાચ આ અજ્ઞાનતા એક કારણ ગણી શકાય..... ઐ શાંતિ:

મોરબી

તા. ૩૦-૮-૦૬ સોમવાર.

}

મન:સુખલાલ કીરત્યંક મહેતા

જૈન સાહિત્ય

પ્રકરણ બીજું.

ભાષા વિવેક.

(પ્ર૦-મન:સુખલાલ કીરત્યંદ મહેતા-મોરબી)

ગુજરાતી ભાષા અંગે મુખ્ય સમાચારની ચર્ચા—

ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી થયો છે, અથવા તેઓનાથી થયો હોવો સંભવ છે?—એ પ્રશ્નને કૃત્રિમ ગણી એની અમે આ વિષયના પહેલા પ્રકરણના પ્રારંભમાં ઉપેક્ષા કરી છે. અમને લાગે છે, કે આ પ્રશ્ન કેવળ અસ્વાભાવિક (absurd) છે. ભાષાનો જન્મ ભાષાના વ્યવહરનારાથી છે; ભાષાના વ્યવહરનારા જૈનો હોય અને બીજા પણ હોય. એટલે આ બંને પક્ષમાંથી કોઈ એવો અકુદરતી દાવો ન કરી શકે, કે આ ભાષાનો જન્મ અમારા જ આંગણેથી થયો. બંને પક્ષ એમ કહી શકે, કે અમે આ ભાષાનાં અવતરણ-વિકાસ આદિને આ પ્રકારે ઓછું-વધતું પોષણ આપ્યું; અને એ ચર્ચા વાસ્તવિક પણ ગણાય. વસ્તુતઃ વાત આમ છે, છતાં ન્યારે આ પ્રશ્નની લાંબાણ-ભરી ચર્ચા જાહેર છાપામાં ચાલી રહી છે, ત્યારે સાહિત્યના એક મુખ્ય અંગભૂત આ ભાષાવિષયક ચર્ચાનો ઊંડાપોંડ કરવો ઉપયુક્ત થશે.

ચર્ચાના ઉત્પાદક—

આ પ્રશ્નના ઉત્પાદક રા. રા. મન:સુખભાઈ રવંજીભાઈ મહેતા છે. તેઓએ સંપાદિત કરેલ “રાયચંદ્ર જૈન કાવ્યમાળા પ્રથમ ગુચ્છક,”—ની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રશ્ન અંગે “જો” ‘તો,’ અર્થાત્ “જો આમ હોય તો આમ થાય,”—ઇત્યાદિ પ્રકારે અનેક વિકલ્પો ઉઠાવ્યા છે. આ પ્રશ્ન તથા આ વિકલ્પોને રા. “મનુ” નામધારી “મુંબઈ સમાચાર” ના કોઈ લેખકે હાથ ધરી તેની લંબાણુલરી ચર્ચા ચલાવવા માંડી છે. આ ચર્ચાનું સાધ્ય, “ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી થયો છે, અથવા થયો એવો સંભવ છે?”—એ બતાવવા રૂપ છે. અમે પ્રારંભમાં જણાવ્યું છે, કે આ પ્રશ્ન કૃત્રિમ છે; અને કૃત્રિમ પ્રશ્નનું સાધ્ય સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. છતાં જ્યારે એ સાધ્ય-સિદ્ધિહેતુક લાંબી ચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ છે, ત્યારે તેની કૃત્રિમતા પણ તેના પૂર્વાપર સંબંધની પર્યાલોચનાપૂર્વક આપણે પ્રગટ કરશું. એ બધા વિકલ્પોની નોંધ અત્રે લેવી અપ્રસ્તુત છે; વળી આપણને એટલો અવકાશ પણ નથી. એ ચર્ચા માંનો એક જ વિકલ્પ આપણે તપાસિયે; આપણને પ્રથમ દર્શાવે જ (Prima facie) એની કૃત્રિમતા જણાશે. તે વિકલ્પ આ છે:—

વિકલ્પ—

“જૈનો માથે જે પ્રાકૃત ભાષાનું પાલન કરવાનું આવી
“પડ્યું” હતું તે પ્રાકૃત ભાષા કઈ? જે પ્રાકૃત ભાષા
“ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઈ છે, તે પ્રાકૃત ભાષા?

“જો તે પ્રાકૃત ભાષા હોય તો તેનો પરિચય જૈનોને
 “સૌથી વિશેષ હતો એવું સંપૂર્ણ રીતે સાબીત કરી
 “આપવાથી મીઠું મનઃસુખલાલનો જૈનોથી ગુજરાતી
 “ભાષાનો જન્મ હોવાનો સંભવ છે, એવો દાવો
 “પુરવાર થઈ શકે.”

પ્રથમ દર્શનિક કૃત્રિમતા: ચર્ચાનું સ્વરૂપ કેવું જોઈએ ?

આ પ્રશ્નની સિદ્ધિ ઉપર રા. મનઃસુખભાઈના પ્રશ્નની સિદ્ધિ છે; અને તેથી આ પ્રશ્નની સિદ્ધિ કરવા તેઓ તથા તેમના સાથી રા. “મનુ” કેટલીક પૂર્વાપર ત્રુટતી વાતોનો આધાર લઈ મથી રહ્યા છે; જે આગળ ખતાવિયે છિયે. અહિં પ્રથમદર્શનિક કૃત્રિમતા “સૌથી વિશેષ” શબ્દથી જણાઈ આવે છે. રા. “મનુ” જે પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતી ઉદ્ભવી તે પ્રાકૃતનો સૌથી વિશેષ (સર્વથા નહિ હો) પરિચય જો જૈનોને હોય, તો ગુજરાતીનો જન્મ જૈનોને ત્યાંથી થયો હોવાના સંભવરૂપ ફરિયાદો સ્વમનઃકલ્પિત ન્યાયાસન પર બિરાજી એકદમ જૈનોના લાભમાં આપી દે છે. રા. ‘મનુ’ના મનમાં વેદાય છે, કે ગુજરાતીની જન્મદાતા ગણાતી પ્રાકૃતનો, તેના પરિચયનો એકાંત-સર્વથા-સ્વાંગ હવાલો જૈનોને અર્પાય એમ નથી; એઓના મનમાં એમ પણ ભાસતું લાગે છે, કે પ્રાકૃતનો પરિચય જૈનોને કદાચ સૌથી વિશેષ હોય; પણ સર્વથા તો નહિ; અર્થાત્ થોડો વિશેષ જૈન સિવાય બીજાઓને પણ હોય. હવે, જ્યારે ગુજરાતીની જન્મદાતા ગણાતી પ્રાકૃત ભાષાનો પરિચય બંનેને, -જૈનો

તેમ જ જૈનેતરને, ભલે પછી જૈનોને પ્રમાણમાં વધારે હોય, — છે, ત્યારે એ પ્રાકૃતમાં વ્યવહરનારા જૈનો તેમ જ જૈનેતર ખંને થયા; એ પ્રાકૃત સામાજિક ભાષા થઈ; અને એ પ્રાકૃતમાંથી જો ગુજરાતી ઉદ્ભવી હોય, તો ગુજરાતીનો જન્મ એકાંત જૈનોને આંગણેથી થયો છે, અથવા થયો એવો સંભવ છે, એ દલીલ નકામી થશે; અને રા. “મનુ”નો ચુકાદો પણ એકતરફી ગણાશે. આ પ્રથમદર્શનિક કૃત્રિમતા છે. એમ કહેવામાં આવે કે એકાંત જૈનોથી ગુજરાતીનો જન્મ થયો છે, અથવા થયો એવો સંભવ છે, એમ અમે ક્યાં કહિયે છિયે? અમે તો કહિયે છિયે, કે ગુજરાતીના જન્મમાં જૈનોએ વિશેષ હિસ્સો આપ્યો છે, તો કાંઈ વાંધો નથી. પ્રશ્નનું મૂળ સ્વરૂપ આવું લેવામાં આવે, તો કૃત્રિમતા (absurdity) નહિ આવે. જૈનોનું એ વિશેષપણું એમાં પણ પુરવાર કરવું પડશે; તથાપિ એ પુરવાર કરવા માટે બહુ ફાંફાં મારવાં નહિ પડે; અથવા ચાલુ પ્રશ્ન સિદ્ધ કરવા થાટે જેમ ત્રુટતી દલીલોને અવલંબવું પડ્યું છે, તેમ ડગુડગુ થતા ટેકાનો આધાર લેવો નહિ પડે.

પૂર્વ જૈન લેખકનું ભાષા અંગે કથન: અપભ્રંશ એટલે શું ? અપભ્રંશના કારણો, દષ્ટાંત

રા. મન:સુખભાઈ તથા રા. ‘મનુ’ એ જે ત્રુટતી દલીલો લીધી છે, તેનો પૂર્વાપર વિરોધ બતાવિયે, તે પહેલાં આ પ્રશ્ન અંગે ‘બૃહ જૈન પૂર્વ લેખકોનું’ કાંઈ કહેવું હોય તો જોઈએ. જૈન લેખકોએ કોઈએ આવો પ્રશ્ન નથી ઉઠાવ્યો;

કોઈ લેખકે એમ નથી જણાવ્યું, કે ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ અમારા આંગણેથી થયો; અથવા થયો એમ માનવાને અમને સાંભવિક કારણો છે. એક ગુજરાતી માટે જ નહિ, પણ હર-કોઈ ભાષા માટે જૈન લેખકોએ આવો દાવો કર્યો નથી; આવો દાવો તેમનાથી થઈ શકે એમ નથી. જો એવો દાવો એમના તરફથી રજુ થાય, તો તેઓના ભાષાવિચાર સંબંધી કથનમાં વિરોધ આવે એમ છે. આર્યરુદ્રના નામથી વિદ્વાન્ વર્ગ સુપરિચિત છે. તેઓનું અલંકારશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ થયું છે. આમાં એમણે ભાષા સંબંધી પણ વિવેક કર્યો છે. આ શાસ્ત્ર ઉપર જૈન સાધુ નમિચન્દ્રસૂરિએ વિ૦ સં૦ અગ્યારમા સૈકાના અરસામાં વૃત્તિ લખી છે; બીજા કોઈ જૈન લિક્ષ્યે ટિપ્પણ (નાની ટીકા) લખ્યું છે. આ ગ્રંથમાં ભાષાવિવેક અંગે શ્રીરુદ્ર ભાષાના (૧) પ્રાકૃત (થ) સંસ્કૃત (૩) માગધી (૪) પૈશાચિકી (૫) શૌરસેની એવા ભેદ પાડી છેવટે છઠ્ઠો ભેદ “દેશવિશેષાદ્ ભૂરિભેદોઽપભ્રંશઃ” જણાવે છે. આના પર ટિપ્પણકાર પ્રાકૃતાદિની વ્યાખ્યા આપે છે. વ્યાકરણાદિની સંસ્કારરહિત જગજગતુને સહજ વચનવ્યાપાર તે પ્રકૃતિ, અને આ પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવી તે પ્રાકૃતભાષા. આ પ્રાકૃત પછી વ્યાકરણાદિના સંસ્કારવાળી સંસ્કૃતાદિ થઈ. “દેશવિશેષાદ્ ભૂરિ-ભેદોઽપભ્રંશઃ” એ બધાંને લાગુ પડે છે; અર્થાત્ દેશવિશેષને લઈ (દેશવિશેષ એટલે દેશ આદિ, -દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, ભાવ.) બહુભેદવાળી તે અપભ્રંશ. આવી અપભ્રંશ ભાષા સંસ્કૃતની થાય; માગધીની થાય; પ્રાકૃત, પૈશાચિકી આદિની થાય;

ભાષાવિવેકઃ અપભ્રંશ એટલે શું ? અપભ્રંશના કારણો દષ્ટાંત ૬૧

વર્ત્તમાન, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાલી ઈંગ્લેજ ઇત્યાદિની થાય. અપભ્રંશ એટલે બ્રહ્મતા અર્થાત્ દેશફેર, કાળફેર એ આદિને લઈ ભાષામાં થયેલો વિકાર, સુધારો, વધારો કે બગાડો, એમ સમજવાનું છે. ભાષાનાં નિયામક વ્યાકરણ સૂત્રોનું ઉલ્લંઘન થવાથી ભાષાની અપભ્રષ્ટતા થાય છે, જે અનાદિ પ્રવાહરૂપે જોઈ શકાશે. મૂળ ધારો કે “પ્રાકૃતભાષા”; તેનો કાળાદિ કારણે કાળક્રમે અપભ્રંશ થયો; દેશફેરે અપભ્રંશ થયો; તે અપભ્રંશીય પ્રાકૃતનો પણ પાછો કાળાંતરે, દેશાંતરે પુનઃ અપભ્રંશ થયો; એ અપભ્રષ્ટ અપભ્રષ્ટ ભાષાનો પાછો પુનઃ તે તે કારણો પામી અપભ્રંશ થયો. આમ એક ભાષા મૂળરૂપ માંથી અપભ્રંશની કઈ સ્થિતિએ પહોંચી અથવા પહોંચે એ કલ્પનાતીત (beyond imagination) છે. પ્રચલિત ઇતિહાસ અનુસાર પૂર્વે મધ્ય એશિયામાં વસતી જતોની એક આર્યભાષા કાળભેદે, દેશભેદે અપભ્રંશ પામી Latin (લૅટીન) Semetic (સેમેટિક) Sanskrit (સંસ્કૃત) આદિરૂપે થઈ. તે તે ભાષાનો પુનઃ અપભ્રંશ થઈ તેમાંથી હરેકમાંથી જુદી જુદી અનેક ભાષા થઈ. “દેશવિશેષાદ્ મૂરિભેદોઽપભ્રંશઃ” એ વાત આથી સારી રીતે સમજાય એમ છે; દેશવિશેષ માં દેશને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તે સ્વાભાવિક છે, વાસ્તવિક છે; કેમકે ભાષાનું તરત દષ્ટિમાં આવી શકે એવું (perceptible change) રૂપાંતર દેશફેરે એકદમ પ્રતીત થાય છે; કાલાદિ ભેદ એમાં કાર્ય કરે છે, પણ તે અપ્રકટપણે; એ કાલાદિથી થયેલું રૂપાંતર કાલાંતરે દેખાય છે, પણ દેશાંતરથી થયેલું

રૂપાંતર તરત નજરે આવે છે. કહેવત છે કે “બાર ગાઉએ બોલી બદલાય;” અહિં બાર ગાઉ એ દેશભેદને લઈ કહ્યું. કાઠિયાવાડની પ્રાંતવાર બોલી ગુજરાતી છતાં દરેક પ્રાંતની બોલીમાં કંઈક વિલક્ષણતા દેખાશે,—

હાલાર પ્રાંત “શું કામ?” એમ બોલાય છે, ત્યારે
સોરઠ પ્રાંતમાં “હું કામ?” ,, ,, ,,

વ્યાકરણની ઉપયોગિતા: પ્રત્યેક ભાષામાં રહેલા ચાર ભેદ

“હું ગયો નથી” એવું જે આપણે બોલિયે છિએ, તે આગળ કાંઠા તરફ “હું ગયો નથ” એમ બોલાય છે. કાઠિયાવાડના બીજા પ્રાંતમાં જેને “ધી” કહે છે, તેને જાલાવાડમાં “ઝી” કહે છે. કાઠિયાવાડની પ્રાંતિક ભાષામાં અને તેની સીમા બાંધતા વિરમગામ તાલુકાની ભાષામાં પણ વિલક્ષણપણું દેખાશે. વિરમગામ છોડી અમદાવાદ જઈએ, ત્યાં પણ ઉત્તરોત્તર, વિલક્ષણતા જણાશે. અમદાવાદ અને ચરોતર ઉત્તરમાં પાલણપુર, અને પેલી મેર ભરૂચ, સુરત, કાળીપરજ આદિના લોકો એ બધાની ભાષામાં “દેશ-વિશેષાદ્ ભૂરિ(ભૂરિ નહિ તો થોડો પણ) મેદો”, વિલક્ષણ ભેદ જણાશે; વ્યાકરણાદિના નિયમની અપેક્ષા ન રહી શકે તો કાળક્રમે આ અદ્ય જણાતી વિલક્ષણતા વૃદ્ધિ પામી ભાષાનું રૂપ ફેરવી નાંખશે; પૂર્વે આમ થયું છે, વર્તમાનમાં પ્રત્યક્ષ આમ થતું થોડું પણ દેખિયે છિએ; અને ભવિષ્યમાં પણ એમ થવું જોઈએ, એ તર્ક વિરોધાત્મક (fallacious) નથી, Latin, Greek, Hebrew, Sanskrit, Prakrit આદિ

ભાષાઓની પેઠે પોતપોતાના શબ્દાનુશાસન (વ્યાકરણ)ના શાસનમાં સુરક્ષિત રહી કોઈ ભાષા ચિરકાલ ચાલી આવે, તેનો આ તર્કથી વિરોધ નથી. આ જેમ ખેતીની વાત થઈ તેમ આપણે સાહિત્યની ભાષા જોઈએ. દૂર જવાની જરૂર નથી; ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં લખાયેલ ગ્રંથો, ઇ. સ. ૧૮૭૩નું નર્મગદ્ય, ત્યાર પછી રા. નવલરામભાઈની ગ્રંથાવલી, ત્યાર પછી ૧૮૮૭ નું શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈનું સરસ્વતીચંદ્ર-આ આદિ જોઈએ, તો તેમાં પણ ભાષાની વિલક્ષણતા, પ્રતીત થશે. ભાષાને નિયમમાં રાખનાર વ્યાકરણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જો આ વિલક્ષણતા વૃદ્ધિ પામતી જાય, તો કાલાંતરે તે ભાષા અવશ્ય અપભ્રંશ પામવી જોઈએ; પણ ભાષા ઉપર રાજ્ય ચલાવનાર વ્યાકરણના નિયમને અનુસરી દેશાંતરે કે કાળાંતરે પણ કોઈ કૃતિ તે ભાષામાં થાય, અને તેમાં શૈલી આદિ પરત્વે ગમે તેવી વિલક્ષણતા દેખાય, તો પણ ભાષા અપભ્રંશ પામવાને લાયક નથી. દરેક ભાષામાં ચાર ભેદ સાથેના સાથે રહેશે: (૧) એ ભાષાનું પ્રાકૃત અર્થાત વ્યાકરણાદિના સંસ્કાર વિનાનું સ્વરૂપ (૨) સંસ્કૃત અર્થાત વ્યાકરણાદિના સંસ્કારવાળું સ્વરૂપ (૩) સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ અને (૪) અપભ્રંશ સ્વરૂપ, અર્થાત દેશભેદે, કાળભેદે એ ભાષાનું થતું જતું પ્રકટ-અપ્રકટ (perceptible or imperceptible) વિકરણ, વિલક્ષણપણું; ન્યાં સુધી આ વિલક્ષણપણું કે વિકરણ ભાષાના વ્યાકરણની આજ્ઞા-મર્યાદામાં રહી થશે, ત્યાં સુધી આ અપભ્રંશ વ્યક્ત નહિ

થાય; શક્તિરૂપે (latent) રહેશે; પણ જો એકવાર ભાષાને નિયમમાં રાખનાર વ્યાકરણની મર્યાદા ઉલ્લંઘાઈ, કે એ શક્તિરૂપ (latent) અપભ્રંશ વ્યક્ત થઈ ભાષાને અપભ્રંશ પમાડ્યા વિના નહિ રહે.

ગુજરાતીમાં એ ભેદ દેખાડીએ:—

દષ્ટાંત—

- (૧) ખાળક જન્મ્યા પછી મોટું થઈ શાળામાં વ્યાકરણ ભણે છે, તે પહેલાં પણ કાલું-ખોખડું ગુજરાતી બોલે છે; ગુજરાતીનું આ પ્રાકૃત સ્વરૂપ.
- (૨) શાળામાં વ્યાકરણાદિના સંસ્કારવાળું ગુજરાતી શીખતાં લેખનાદિમાં જે ગુજરાતી વાપરે છે, તે ગુજરાતીનું સંસ્કૃત સ્વરૂપ.
- (૩) કેટલાક ગ્રામ્યજનોનું વ્યાકરણ આદિના સંસ્કાર વિનાનું બોલવું થાય છે, તે ગુજરાતીનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ; અથવા ગામડિયા, બાલકો, સ્ત્રીઓ, એ આદિ જે અભણ હોય, તે વ્યાકરણના સંસ્કાર ન છતાં પરિચયાદિના સંસ્કારથી ઓછું વધતું સંસ્કારી ગુજરાતી વાપરે, તે ગુજરાતીનું સમ-સંસ્કૃત સ્વરૂપ.
- (૪) પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત સ્વરૂપ બંનેમાં દેશવિશેષે જે ભેદ પડે તે અપભ્રંશ સ્વરૂપ. વ્યાકરણવિશિષ્ટ નહિ હોવાથી પ્રાકૃતનું અપભ્રંશ સહેલાઈથી થાય છે. પણ સંસ્કૃત સ્વરૂપ વ્યાકરણવિશિષ્ટ હોવાથી ન્યાં સુધી એ વ્યા-

કરણના નિયમને અનુસરી ચાલવામાં આવે ત્યાં સુધી દેશવિશેષે પણ અપભ્રંશ પામવાનો ભય નથી; દેશ-વિશેષ કારણે સંસ્કૃત સાથે તેનું અપભ્રંશ શક્તિરૂપે તો રહેલું છે. ઉદાહરણ લઈએ:-ગુજરાતનાં એકપ્રાંતનો ગ્રામ્યજન કહેશે-“ તું ચ્યાં ગ્યો’ તો ? ”

“ બીજા , , , :-‘ તું ક્યાં ગ્યો’ તો ? ’

, , ત્રીજા , , , :-‘ તું ક્યાં જ્યો’ તો ? ’

, , ચોથા , , , :-‘ તું ચ્યાં જ્યો’ તો ? ’

આ ગુજરાતીનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ છે; અથવા એને સમ-સંસ્કૃત સ્વરૂપ કહો; કેમકે તે વાક્યોમાં તું એક વચનને ‘ગ્યો’ તો, જ્યો’ તો આદિ એકવચનના વ્યાકરણનો સંસ્કાર,-ભલે તે સંસ્કાર વ્યાકરણબોધથી કે પરિચયવિશેષથી થયો હોય,-થયો છે. આને ગુજરાતીનું પ્રાકૃત કે સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ કહો, પણ ઉપલાં પ્રાંતવાર ઉદાહરણ ભેતાં એમાં અપભ્રંશ સ્વરૂપ સાથે રહેલું છે. દેશવિશેષે બહુ ભેદ પડે તો અપભ્રંશ થવો ભેદબે.

જાતિભેદ—

(૫) તેવી રીતે સંસ્કૃત (સંસ્કાર પામેલી) ગુજરાતીનો અપભ્રંશ પણ દેશાદિ કારણે જાતિ (gender) આદિમાં પ્રતીત થાય છે. સોપારીને કોઈ નપું-સકલિંગ આપે છે; તો કોઈ સ્ત્રીલિંગે ઓળખે છે; આ બંને સંસ્કૃત સ્વરૂપ છતાં, દેશવિશેષે આ ભેદ

છે. આવો બહુ લેદ થાય તો અપભ્રંશ થવો
જોઈએ. તેમજ:—

અપશોચ—અપશોષ—અફસોસ.

મણિબેન—મણીબેન.

વિરાજે છે—ખિરાજે છે.

સકે—શકે.

અમને આ જોઈશે—અમને આ જોઈશું

કાલ—કાળ.

હવણા—હમણા—અહૂણા.

હવે—અવે.

તેમને—તહેમને.

ત્યારે—તહારે.

કરિયે—કરીએ.....

અપભ્રંશનાં દ્રવ્ય-ભાવ કારણો

ઇત્યાદિ દેશવિશેષે, પ્રકૃતિવિશેષે સંસ્કારી ગુજરાતીનાં
અપભ્રંશ પામતાં રૂપ છે. આ બધા લેદો અલ્પતમ
છે; પણ બહુ બહુ લેદ પડે તો અપભ્રંશ થવો
જોઈએ. દેશાદિ કારણોમાં દેશ અને કાળ આ બંને
આપણને સમજાય છે; બાકી રહ્યાં દ્રવ્ય અને ભાવ.
ભાવમાં લેખકની પ્રકૃતિ-રાસકતા-રુચિઅનુસાર ભાષા,
તેના શબ્દો વગેરે વલણ પકડે છે, અને લેખકોનાં
પ્રકૃતિ-રાસિકતા-રુચિ આદિ બધાનાં એક સરખાં ન

હોવાથી ભાષાપરત્વે ભેદ પડે એ સ્વાભાવિક છે; આ ભેદ બહુ બહુ થાય અને વ્યાકરણની મર્યાદા પણ લગભગ ઉલ્લંઘાઈ જાય તો ભાષા અપભ્રંશ પામે. દ્રવ્ય કારણ હાલ આપણને વધારે સારી રીતે સમજાય એવાં કારણો મળ્યાં છે. કાયદાની, પદાર્થ વિજ્ઞાનની, રાજકોટની, કીકેટ આદિ રમતની, નાટકાદિની, વર્તમાનપત્રોની, દેશાટણનાં સુલભ સાધનોની, આપારાદિની ભાષામાં વિલક્ષણતા નજરે પડે છે; તેમાં પણ કુદકે ભુલકે આગળ વધતા સુધારા-વધારાના આ ધાંધલીયા જમાનામાં ભાષામાં પણ એવી અવ્યક્ત વિલક્ષણતા વધતી જાય છે, કે કાલે નહોતું એવું આજે સ્વરૂપ છે, આજ નથી તેવું કાલે થશે; જે પરિણામે ભાષાને અપભ્રંશ, -વ્યક્ત અપભ્રંશ, -નાં કારણરૂપ થશે. રેલ્વે, ટ્રામ્વે, સ્ટીમર, ઍન્જીન, ડૉક્ટર, બુક, ટીકીટ, કલેક્ટર, પ્રેસિડન્ટ, ટેબલ એ આદિ નવા શબ્દો ઉમેરાઈ રૂઢ થઈ ગયા છે, એ પણ અપભ્રંશમાં દ્રવ્ય-ભાવે સહાયક છે. વ્યાકરણના નિયમોને બાધ ન આવે અને વ્યાકરણના નિયમોમાં રહી ભાષામાં વ્યવહાર આવે, તો અપભ્રંશને સહાયક આ શબ્દો આદિનો ભય રાખવાનો નથી. એ ઉમેરાતા રૂઢ થતા નવા શબ્દો ભાષાનું ગૌરવ વધવામાં ઉપયોગી થાય એમ છે; ભાષામાં શબ્દોનું ભંડોળ વધારી ભાષાને સુગમ, સમજવામાં સરળ કરે એમ છે.

વ્યાકરણ કોષની ઉપયોગિતા: પરિષદનો એક ઉદ્દેશ

આમ આપણે જોયું કે ગુજરાતીમાં એ ચારે સ્વરૂપ સંલગ્ન રહેલાં છે, (૧) પ્રાકૃત (૨) સંસ્કૃત. (૩) સમસંસ્કૃત, (૪) અપભ્રંશ ... એક ભાષાનાં મૂળસ્વરૂપને, તેના વ્યાકરણના નિયમોનું ઉલ્લંઘન ન થાય એવી રીતે,—ભલે પછી તેમાં દેશકાળાદિ કારણે નવા શબ્દો, પારિભાષિક શબ્દો ઉમેરાઈ એ ભાષા ગૌરવ પામે,—કાયમ રાખવું, અથવા કાયમ રહે એવા સંજોગો આણવા તે તે ભાષાથી વ્યવહારનાર સાહિત્યપ્રેમીનું કામ છે. વ્યાકરણવિશિષ્ટ એવી ભાષા જો કાયમ રહે, તો તે ભાષામાંનાં સાહિત્યો ભાવિકાળે પણ તે વ્યાકરણવિશિષ્ટ ભાષાના અભ્યાસીઓને લાભરૂપ થાય; નહિ તો નકામાં. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત (જે પ્રાકૃતમાં જૈન સૂત્ર પ્રકરણો ગુંથાયાં છે તે) એવી વ્યાકરણવિશિષ્ટ ભાષા હોઈ અવિચ્છિન્ન પરંપરાએ હજી સુધી ચાલી આવી છે; અને એનાં વ્યાકરણ-કોષાદિનો બોધ પામેલાં રસિકો એ ભાષાના સાહિત્યમૃતનું પાન કરી આજે પણ આનંદનિમગ્ન છે. એ ભાષામાં લખવાની શૈલી-ઢબમાં દેશ-કાળે ભેદ પડતો રહ્યો છે, તથાપિ એનાં અનુશાસક વ્યાકરણ સૂત્રો (લિંગ-શબ્દ-અનુશાસનો) તો એક જ છે. આ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પણ ગુજરાતી ભાષાનું લિંગશબ્દાનુશાસન, વ્યાકરણ યથાયોગ્ય નિયત કરી એની અવિચ્છિન્ન ધારા રહે એવા ઉપાયો થોજે તો ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય ભાવિકાળે પણ લાભપ્રદ-ઉપકારપ્રદ થશે. સાહિત્ય પરિષદનો આ પણ એક મુખ્યતમ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ છે.

તાત્પર્ય: ભાષાની ઉત્પત્તિમાં સમાજને હાથ

આ લાંબા ઊંડાપોહનું તાત્પર્ય એ કે ભાષા દેશકાળાદિ ભેદે અપભ્રંશ પામી, એ અપભ્રંશનું પુનઃ અપભ્રંશ એમ ચાલ્યાં કરે છે; પ્રવાહરૂપે ચાલ્યાં કરે છે; એમાં દેશકાળાદિ વિશિષ્ટ કારણો હોઈ, કોઈ અમુક દેશ કે અમુક કાળ, કે અમુક સંપ્રદાય કે અમુક વ્યક્તિથી દાવો થઈ શકે એમ નથી કે આ ભાષાનો જન્મ તો અમારાં જ આંગણેથી થયો, અથવા થયો એવો સંભવ છે. અલંકારશાસ્ત્રના પ્રણેતા આર્યભટ્ટના ભાષાવિવેકમાંના “દેશવિશેષાદ્ ભૂરિભેદોઽપભ્રંશઃ” શબ્દનો વિવેક, જૈન ભિક્ષુની વ્યાખ્યા, અને એ વ્યાખ્યાની પર્યાલોચનાપૂર્વક “દેશવિશેષાદ્ ભેદ” નો આ અર્થ થયો. કહેવાનું કે જૈન લેખકોએ એમ નથી કહ્યું, કે અમારે ઘેરથી આ ભાષા જન્મી અથવા એ જન્મી એમ માનવાનાં અમને કારણ છે. તેઓએ તો ભાષા કેમ અવતરે છે, વૃદ્ધિ પામે છે, એ વગેરે “દેશવિશેષાદ્ ભૂરિભેદોઽપભ્રંશઃ” માં સમજાવી દીધું. દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળભાવને લઈ આગલી ભાષામાંથી અપભ્રંશ-રૂપાંતર પામી અવતરેલી-ઉછરેલી ભાષામાં સમાજનો, સંપ્રદાય માત્રનો, હાથ છે; વ્યક્તિ માત્રનો હાથ છે; કોઈ વ્યક્તિ કે કોઈ સંપ્રદાય એ ભાષાનો જન્મ પોતાને ત્યાંથી સંભાવી ન શકે.

ગુજરાતીનો જન્મ જૈનોથી સંભાવનાની યુક્તિઓ

હવે આપણે ચર્ચાસંપન્ન પ્રશ્નની તુટતી દલીલોની નોંધ લઈએ. ચર્ચામાં જૈનોથી ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ સંભાવનાની યુક્તિ રાખી છે. આ યુક્તિને ટેકાવવા:—

- (૧) જૈનોનાં સૂત્ર-પ્રકરણાદિની પ્રાકૃત ભાષાનો સ્વાંગ હવાલો જૈનોને સોંપી, તે પ્રાકૃત પરથી જૈનોને ભગ્નલક્ષ (of divided mind) કરવા (વિં સં ૧ લાથી) શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતની મોહિની લાગી એમ સંભાવી લીધું છે; ઠરાવી લીધું છે; અને Dr. Mac Donell ના આધારે સાબીત કરી લીધું છે. આ સાબીતી આપતાં-સ્વીકારતાં એમ તો નક્કી કરી લીધું કે શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિ પહેલાં જૈનોને સંસ્કૃતનો પરિચય (મોહ ?) ન હોતો, અથવા બહુ ઓછો હતો.
- (૨) શ્રી સિદ્ધસૂરિના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતનો મોહ લાગવાથી તેઓને પૂર્વપરિચિત પ્રાકૃતને ધર્મણુ-ક્ષય લાગુ પડ્યો સંભાવી લીધો છે.
- (૩) જૈનોની આ પ્રાકૃતને સંભાવેલા ક્ષયરોગની ઉત્તરોત્તર શું સ્થિતિ થઈ એ નહિ જણાવતાં એકદમ વિં સં ૦ નવમા સૈકામાં આવી વનરાજ આવડાના વખતમાં જનોને રાજકારભાર સોંપી દઈ તેઓ રંક પર વિદ્યા-જ્ઞાનની ઉપેક્ષાનો આરોપ સંભાળ્યો છે; આ સંભાવેલા આરોપના પરિણામે જૈનોની ક્ષયચસ્ત પ્રાકૃતના ક્ષયમાં વૃદ્ધિ સંભાવી લીધી છે; અને આ ક્ષીણ પ્રકૃતમાંથી અથવા તેની અપભ્રંષ્ટ પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીનો જન્મ સંભાવી લઈ એ કીર્તિવરમાળા જૈનોને કંઠે આરોપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

જૈનોને એ ચર્ચાસંપન્ન કીર્તિથી કાંઈ હાનિ છે ?

પણ જૈનો આ કીર્તિથી રાજી થાય એમ નથી. જૈનો જાણે છે, કે પરાપૂર્વથી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યને અડગ પુરુષાર્થપૂર્વક જૈન લેખકો અદ્યાપિ પર્યંત અવિચ્છિન્ન ધારાએ રક્ષતા-પોષતા આવ્યા છે. તેઓની પ્રાકૃત ધર્ષણ પામી નાશ પામી નથી. “સાત સાંઘે ત્યાં તેર ત્રુટે,” એવી પૂર્વોક્ત દલીલોથી જૈનોની પ્રાકૃતને ઘસાવી નાંખી, તેમાંથી ગુજરાતીનો જન્મ સંભાવી તેની કીર્તિ જૈનોને આપવા જતાં જૈનોએ અદ્યાપિ પર્યંત અવિચ્છિન્ન ધારાએ ટેકાવી રાખી પોષેલી સંસ્કૃત-પ્રાકૃતની અનુપમ કીર્તિનો લોપ થાય છે.

એ દલીલોનું નિરીક્ષણ કરિયે: ચર્ચાનો ઉદ્ધાપોહ:—

(૧) શ્રી સિદ્ધસૂરિના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતની મોહિની લાગી, એમ એ કારણો આગળ કરી માની લીધું:—

(અ) શ્રી સિદ્ધસૂરિએ પૂર્વે પ્રાકૃતમાં ગુંથાયલાં સૂત્રોને સંસ્કૃતમાં અવતારવાની ઇચ્છા કરી, પણ શ્રી સંઘે (સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકાનો સમૂહ) તેમને તેમ કરતાં અટકાવી પ્રાયાશ્ચત્ત આપ્યું. એ કારણ.

(આ) *Oxford, Christy College ના Sanskrit ના

* દા૦ મેંકદોનલ પણ આમ માનવાને કદાચ (અ) કારણથી લલચાયા હોય; તો પછી (અ) અને (આ) બંને એક જ રહે છે. અને દા૦ મેંકદોનલનો આધાર નકામો થાય છે. વળી દા૦ મેંકદોનલને એમ માનવાનું ખીજું કારણ પણ નથી લાગતું એટલે (અ) (આ)

Prof. Mac Donell ના History of Sanskrit Literature નો આધાર. Dr. Mae Donell નું એમ માનવું છે, કે સિદ્ધસેન દિવાકરની પહેલાં જૈનોમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર નહોતો, અથવા સિદ્ધ-સૂરિના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતનો મોહ લાગ્યો; આ કારણ.

આ ખંને કારણો (આધારોનો) સત્યાંશ વિચારિયે:—

- (અ)...(૧) શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે પ્રાકૃત સૂત્રોને સંસ્કૃતમાં અવતારવાની ઇચ્છા કરી એ એઓના (૧) સંસ્કૃત પરના મોહને લઈને? અથવા (૨) પ્રાકૃત પરના અભાવને લઈને? અથવા (૩) સંસ્કારી ભાષામાં સૂત્રો ઉતારાય તો સારું, એવી માત્ર મધ્યસ્થ ભાવની ઇચ્છાને લઈને? (૧) (૨) પ્રથમ બે વિકલ્પો ઘટતા નથી, કેમકે શ્રી સિદ્ધસેન સૂરિને એકાંત સંસ્કૃતનો મોહ અને પ્રાકૃતનો અભાવ હતો, તેઓ પોતે જ શ્રી સમ્મતિ તર્ક સૂત્ર આદિ, જે જૈનોમાં ન્યાય-તત્ત્વ આદિના પરમ તાત્ત્વિક-પ્રામાણિક ગ્રંથો ગણાય છે, અને જેના પર પાછળ થયેલા શ્રી મહાવાદી પ્રમુખે સવિસ્તર વૃત્તિ લખી છે, તે પ્રાકૃતમાં ગુંથત નહિ.
- (૩) ત્યારે સંસ્કૃતમાં એ સૂત્રો લખાય તો સારું,

ખંને એક જ છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની શૈલી (treatment) અનુકરણ કરવા જેવી છે, પણ તેઓનાં અપૂર્ણ આધારનાં અનુમાનો તો કેવળ હિંદુ રસ્તે દોરેવનારાં છે, એમ હવે અત્યંત વિદ્વાનોને જણાવા લાગ્યું છે.

એવી મધ્યસ્થ ભાવની ઇચ્છા માત્ર ઠરી. વારુ.

- (2) જ્યારે આવી મધ્યસ્થ ભાવની ઇચ્છા જ હતી, તો શ્રી સંઘે એમને બાર વરસ મૌન ધારવાનું પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત શા માટે આપ્યું ? શું સંઘને (૧) સંસ્કૃતનો અભાવ હતો ? અથવા (૨) સંઘ સંસ્કૃતથી અજ્ઞાત હતો ? અથવા (૩) સંઘને પ્રાકૃતની મોહિની હતી ?

આ વિકલ્પો પણ ટકે એમ નથી; કેમકે:—

- (a) સંઘને સંસ્કૃતનો અભાવ હતો અથવા સંઘ સંસ્કૃતથી અજ્ઞાત હતો, એમ ખતાવવાને કાંઈ પ્રમાણ નથી; ઉલટાં એ વખતે તેમ એની પૂર્વે જૈનોમાં સંસ્કૃતમાં પ્રણીત થયેલાં પુસ્તકો હતાં, અને જૈનોમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર હતો; જે આગળ ખતાવિયે છિયે.

પ્રાકૃતમાં સૂત્રો શા માટે લખાયાં ?

- (b) ત્યારે સંઘને એકાંત પ્રાકૃતની મોહિની હતી, માટે શ્રી સિદ્ધસૂરિને ઢંડ (પ્રાયાશ્ચિત્ત) આપ્યો ? ના. પ્રાકૃત પરના મોહને લઈએ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી આપ્યું; પણ જે હેતુએ પ્રાકૃતમાં સૂત્રો ગુંથાયાં હતાં, તે હેતુને તે સૂત્રોને પ્રાકૃતમાંથી સંકૃતમાં અવતારતાં મહાન્ બાધ આવતો હતો, અને તીર્થંકરોની આજ્ઞાનો લોપ થતો હતો. તે હેતુ આ છે:—

“બાલસ્ત્રીમૂઢમૂર્ખાણાં નૃણાં ચારિત્રકાંક્ષિણાં ।

“અનુગ્રહાર્થં તત્ત્વજ્ઞૈઃ સિદ્ધાંતઃ પ્રાકૃતઃ સ્મૃતઃ ॥”

શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિ:—

અર્થાત્-ચારિત્રની (ગૃહત્યાગ-સંયમની) ઇચ્છાવાળાં બાળ-સ્ત્રી-મૂઠ કે મૂર્ખ જનો પર ઉપકાર અર્થે તત્ત્વ-જ્ઞાનિઓએ સિદ્ધાંતને પ્રાકૃતમાં ગુંથ્યાં. સંસ્કૃતમાં નિષ્ણાત બુદ્ધિશાળી પુરુષને સંસ્કૃતમાં રચાયલાં સૂત્ર-સિદ્ધાંતો ઉપકાર કરે; પણ વ્યાકરણવિશિષ્ટ સંસ્કારથી ખેડાયલી સંસ્કૃત ભાષાથી અનલિંગ એવાં બાળ-સ્ત્રી-મૂઠ-મૂર્ખ જીવો કેઈ ચારિત્ર અંગીકાર કરવા ઉજ્જમાળ થાય તો તેઓને શું અવલંબન? બુદ્ધિશાળી, જેને વ્યાકરણાદિનો બોધ હોય, એવા પુરુષો તો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને સમજે. જૈન શાસનમાં બાળ-સ્ત્રી-મૂઠ-મૂર્ખ એવાંઓને પણ ચારિત્રનો નિષેધ નથી કર્યો. આરંભ-પરિગ્રહ રહિત એવી ત્યાગ-ચારિત્ર દશામાં રહેવાથી પૂર્વ કર્મ નિર્જરી શકે છે, માટે એ ચારિત્ર-સંયમ-ગ્રહણની કદાચ કેઈ બાળ-સ્ત્રી-મૂઠ-મૂર્ખને ઇચ્છા થાય, તો તે ચારિત્રમાં કેમ વર્તીવું એ વગેરેનાં વ્યવહાર તથા તત્ત્વ દેખાડનારાં સૂત્રોની તેઓને અવશ્ય જરૂર; માટે એઓના અનુગ્રહ (ઉપકાર) અર્થે જ્ઞાનિઓએ સૂત્રો એઓ સમજી શકે એવી પ્રાકૃત ભાષામાં ગુંથ્યાં. શ્રી સિદ્ધસેન સૂરિની આ સૂત્રોને પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃતમાં અવતારવાની ઇચ્છાથી આ પરમ હેતુનો અને જ્ઞાનિની આજ્ઞાનો લોપ થતો હતો, માટે સંઘે તેમને તેમ કરતાં વાર્યાં; નહિ કે જૈનોમાં તે વખતે સંસ્કૃતનો પ્રચાર નહોતો; અથવા

જૈનોને એ પ્રતિ અભાવ હતો. આમ જોતાં શ્રી સિદ્ધ-
સેન દ્વિવાકરના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતની મોહિની
લાગવાની સાબિતીનો આ (અ)આધાર સ્પષ્ટિત થાય છે.

(આ) બીજો આધાર ઑક્ફર્ડની ક્રીસ્ટી કૉલેજના સંસ્કૃતના
ઉસ્તાદ દા૦ મેકડોનલનો લાવવામાં આવ્યો છે.*
આ આધાર લેવાની જરૂર ન હતી. એ આધાર સ્વી-
કારી લેવા પૂર્વે કોઈ વિદ્વાન્ જૈન શ્રાદ્ધ શ્રમણને
પુછ્યું હત, કે શ્રી સિદ્ધસેન દ્વિવાકરની પૂર્વે પણ
જૈનોમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર, (પ્રાકૃત જેટલો) હતો કે
નહિ, તો સારો ખુલાસો થાત, તેમજ દા૦ મેકડો-
નલના શબ્દો પૂર્વાપર સંબંધપૂર્વક (with relative
context) ટાંક્યા હતા, તો વધારે સારું હતું. Dr.
Mac Donell કદાચ એમ માનતા હોય, કે જૈનોને
સંસ્કૃતનો પરિચય અથવા મોહ શ્રી સિદ્ધસેનના
વખતથી થયો, અથવા તે પ્રથમ જૈનોમાં સંસ્કૃતનો
પ્રચાર ન હોતો, તો તે માનીનતા કેવળ અસમજસ,
એકદેશીય અને અપૂર્ણ આધારની છે. જૈનોમાં શ્રી
સિદ્ધસેનસૂરિની પહેલાં પણ પ્રાકૃત સાથે સંસ્કૃતનો
પ્રચાર એક સરખી ધારાએ હતો. જુઓ:-

* ચર્ચાકાર પોતે નિખાલસ દીલથી કબુલ કરે છે “એકલા
દા. મેકડોનલ”નો આ આધાર છે. અથ ત બીજા કોઈ કહેતા હોય
એવો આધાર મળતો નથી. (આમ છે છતાં સાહસ શા મારે?)

સંસ્કૃત શીખવાની આવશ્યકતા-તીર્થ'કરોતું' કરમાન

(1) જૈન શાસ્ત્રકારોએ એકાંત પ્રાકૃતની ઉપયોગિતા ગણી સંસ્કૃતનો નિષેધ કર્યો છે એમ નથી. વ્યાકરણવિશિષ્ટ સંસ્કૃતના બોધની પરમ આવશ્યકતા જૈનોના તીર્થ'કરોએ પ્રકાશેલ સૂત્રોમાં પ્રગટ દર્શાવી છે. વ્યાખ્યાન કરવાને યોગ્ય સાધુએ શું શું જાણવું જોઈએ એ જનોના પ્રથમ અંગ શ્રી આચારાંગસૂત્ર (છાપેલ પૃ. ૧૬૫) તથા શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્ર આદિમાં જણાવ્યું છે, તેમાં વ્યાકરણ, સંસ્કૃતાદિ શીખવાની જરૂર જણાવી છે. શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિના વખતથી જનોમાં સંસ્કૃતનો મોહ લાગ્યો હતો તે પહેલાં થયેલા તેઓના તીર્થનાથ સંસ્કૃતના અભ્યાસની આવશ્યકતા ઉપર આટલો ભાર ન મુકત.

(2) શ્રી સિદ્ધસેન સૂરિની પૂર્વે થઈ ગયેલા જૈન આચાર્યોની સંસ્કૃત કૃતિઓ વિદ્યમાન છે:—

(a) શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિની પૂર્વે પાણિનિ ઋષિ દોઢ સૈકામાં થયા છે. તે પાણિનિની પૂર્વે શ્રી શાકટાયન જૈન મુનિ થયા છે. એમણે સંસ્કૃત વ્યાકરણ રચેલું, છપાયેલું વિદ્યમાન છે. આ સંબંધમાં અમે આ લેખના પ્રથમ પ્રકરણમાં યથાયોગ્ય જણાવ્યું છે.

ભદ્રબાહુ:—

(b) શ્રી સિદ્ધસૂરિની પૂર્વે બસો વરસે થયેલા શ્રી ભદ્રબાહુ શ્રુતકેવલિએ પણ સંસ્કૃત કૃતિઓ કરી છે. તેઓનો

‘ભદ્રબાહુ સંહિતા’ નામનો અપૂર્વ જ્યોતિષનો ગ્રંથ, સંસ્કૃતમાં રચાયેલો, વિદ્યમાન છે. મરહુમ શતાવધાની કવિ રાજચંદ્રે આ ગ્રંથ જોયો હતો.

ઉમાસ્વાતિ:—

(c) શ્રી ભદ્રબાહુ પછી પણ સિદ્ધસૂરિની પૂર્વે સો-દોઢસો વરસે થયેલા શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકની સંસ્કૃત કૃતિઓ પ્રગટ થયેલી વિદ્યમાન છે. (૧) તત્ત્વાર્થાધિગમ, (૨) તે પરનું તેઓનું કરેલું ભાષ્ય, (૩) પ્રશમરતિ, (૪) શ્રાવકપ્રજ્ઞપિત, (૫) પૂજા-પ્રકરણ, (૬) જંબૂ દ્વીપ સમાસ એ વગેરે છે. Royal Asiatic Society Bengal Branch તરફથી એ બધાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

શિલાલેખો:—

(d) પ્રાચીન શિલાલેખો શ્રી સિદ્ધસૂરિના વખત પહેલાના વિદ્યમાન છે. મથુરાનો શ્રી મહાવીર પ્રભુના મંદિરનો (Vide, General Cunningham's Archeological Reports Vol. VIII. Plates 13 and 14); મારવાડમાં એરીનપુરા (અરણ્યપુર) સ્ટેશનથી છ ગાઉ દૂર કોરટ (કોરંટ) પાસે શ્રી વીરપ્રભુનું બિંબ (Image) વીરપ્રભુથી ૭૦* વરસે (વિં સં ૪૦૦

* શ્રીમદ્ આત્મારામજી વીરાત્ ૭૦ કહે છે, ભાષ પરમાર ૨૨૨ કહે છે; વીરાત્ ૨૨૨ હોય તો પણ તે વખત શ્રી સિદ્ધસૂરિ પહેલાં બસો વરસનો છે.

પહેલાં) જૈનોના ત્રેવિશમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથના સંતાનીય, તેઓ પછી છઠ્ઠી પાટે થયેલા શ્રી રત્ન-પ્રભસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલું વિદ્યમાન છે; તેના લેખ. (શ્રીમદ્ આત્મારામજીના જૈન વિષયક પ્રશ્નોત્તર અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર અને જૈન તત્ત્વનિર્ણય પ્રાસાદ જીઓ.) ‘સિદ્ધ’થીx શરૂ થતો એક શિલાલેખ છે, જે નિઃસંશય જૈનોનો છે. ....

દાઠ ખુલ્લરે આ શિલાલેખો શોધ્યા છે, અને શ્રીમદ્ આત્મારામજીએ ઉપર જણાવેલા ગ્રંથોમાં સવિસ્તર ઉતાર્યા છે. આ શિલાલેખો સંસ્કૃતમાં છે. મથુરાનો પાલીમાં છે એમ દાઠ ખુલ્લરનું કહેવું છે. આમ હોય તો પણ શ્રીસિદ્ધસૂરિ પૂર્વે જૈનોમાં સંસ્કૃતના પ્રચારના ખીબા પુરાવા મોજુદ છે. જે હજાર વરસ પૂર્વેનું આટલું સાહિત્ય મળી આવે છે, એ સફળ-ગ્યની વાત છે. શેષ નહિ મળી શકતું અથવા કાળ-ધર્મ, સડણુ-પડણુ-વિધ્વંસરૂપ પૌદ્ગલિક ધર્મ અથવા દેશપરના જુદા જુદા ભારી-મરકી-અનાવૃષ્ટિ-અતિવૃષ્ટિ, દુર્ભિક્ષ-પરચક-સંગ્રામ આદિ વિપ્લવોને લઈ નાશ

x ગિરનાર પરનો રૂદ્રદામાનો લેખ પણ ‘સિદ્ધ’થી શરૂ થાય છે. ‘સિદ્ધ’ કે ‘સિદ્ધ’ એ જૈનોનો પારિભાષિક શબ્દ ‘સિદ્ધને નમસ્કાર નમસ્કાર થાઓ!’ એ છે; અને જૈનેતરમાં આ શબ્દ નથી જોવામાં આવતો તેથી જણાય છે કે પ્રસિદ્ધ થયેલો આ રૂદ્રદામાનો લેખ જૈનોનો છે.

પામેલું સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્ય ઘણું હોવું જોઈએ,
એવી કલ્પના ખોટી અથવા અસ્થાનીય નહિ ગણાય.

(૨) બીજી દલીલ એ લાવવામાં આવે છે, કે શ્રી સિદ્ધસૂરિના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતની મોહિની લાગવાથી તેઓનું મન પ્રાકૃત પરથી ઓછું થવા લાગ્યું; અર્થાત્ અત્યાર સુધી તો જૈનોને પ્રાકૃતનું જ અવલંબન હતું; હવે સંસ્કૃતનો મોહ લાગ્યો એટલે સ્વાભાવિક રીતે પ્રાકૃતનું પોષણ ઓછું થયું હોવું જોઈએ, જે ધીમે ધીમે થતું ગયું. આવા આશયવાળી દલીલ પણ અપૂર્ણ આધારની છે. કેમકે:-

સિદ્ધસૂરિ પછીથી અત્યાર સુધીમાં પ્રાકૃતની સ્થિતિ:-

(૧) ઉપર જણાવી ગયા છીએ, તેમ શ્રી સિદ્ધસૂરિ સુધી પણ જૈનોએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત બંનેને એક સરખો આધાર આપ્યો છે. બેમાંથી એકકેની ક્ષતિ થવા દીધી નથી; તેમ એ ક્ષતિ થવા ચોગ્ય પ્રમાદ એમનાથી થઈ શકે એમ નહોતું, નથી; કેમકે તેઓના તીર્થ-કરોની તેમને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત બંને શિખવાની સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે.

(૨) ‘જે ઘોડે ન ચડી શકાય’ એ ન્યાયને અવલંબી, (ગણી લીધેલા) સંસ્કૃત પર થયેલા મોહને લઈ જૈનોમાંથી શ્રી સિદ્ધસૂરિ પછી પ્રાકૃતને સ્વાભાવિક ઘસારો લાગવો જોઈએ, એમ અનુમાની લીધું, પણ આ અનુમાન માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી. ઉલટાં એ

અનુમાનને બાધક પ્રમાણો છે. અર્થાત્ પ્રાકૃત (શ્રી સિદ્ધસૂરિના વારા પછી વિં સં'ના આરંભ પછી પણ) ઘસાવાને બદલે ઉલટી પોષાતી ચાલી છે. જે અત્યાર લગણુ યથાયોગ્ય અવિચ્છિન્નપણે પોષાતી આવી છે. અત્રે શ્રી બનારસની યશોવિજયજી જૈન પાઠશાળામાં કેઈ જઈને જુએ, તો ત્યાં કેઈ કેઈ યુવકો જૈન પ્રકરણોની આ પ્રાકૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી રહ્યા જોશે, કેઈ તો એમાં પદ્ય પણ રચે છે. આ પ્રાકૃતમાં વિંસં' અઢારમી સદીમાં વિદ્યમાન શ્રી યશોવિજયગણીએ 'યતિ લક્ષણ સમુચ્ચય' આદિ રચેલા ગ્રંથો હુમણાં જ 'યશોવિજય ગ્રંથમાળા' નામે શ્રી ભાવનગર જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. શ્રી સિદ્ધસૂરિની પૂર્વે તથા ત્યારપછી થયેલી પ્રાકૃત કૃતિઓ સાથે આ કૃતિઓને સરખાવતાં પ્રતીત થશે, કે એ બધી કૃતિઓ એકજ જૈન સૂત્ર-પ્રકરણગત પ્રાકૃત ભાષાની છે. શ્રી સિદ્ધસૂરિ પૂર્વે તથા ત્યાર પછી થયેલી (શ્રીસિદ્ધસૂરિ પછી જોનોની પ્રાકૃત ઘસાતી નથી ચાલી, પણ સંસ્કૃતની સાથેજ પોષાતી ચાલી છે, એ દેખાડવા) થોડીક પ્રાકૃત કૃતિઓ નામમાત્ર રૂપે કાળક્રમવાર 'chronologically' આપવી ઉપયોગી થશે:—

(૨) સિદ્ધસૂરિ પહેલાંની પ્રાકૃત કૃતિઓ:—

(૧) શ્રી સુધર્માસ્વામીએ (વિં સં' પૂર્વે પાંચમો સૈકો)

ગુંથેલાં આગમ સૂત્રો ઉપરાંત શ્રી વીર પ્રભુના હસ્ત-
દીક્ષિત શિષ્ય શ્રી વીરભદ્રગણિનાં ‘આતુરમત્યા-
ખ્યાન (આઉર પચ્ચકખાણુ)’ ‘ચતુઃશરણુ (ચઉ-
સરણુ)’ આદિ (વિં સંં પૂર્વે પાંચમો સૈકો)
પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

- (૨) શ્રી વીર પછી શ્રી સુધર્માસ્વામીની ચોથી પાઠે
થયેલા શ્રી શ્રિયંભવસૂરિનું ‘દશવૈકલિક’ (વિં
સંં પૂર્વે ચોથો સૈકો) પ્રસિદ્ધ થયું છે.
- (૩) શ્રી વીર પછી ત્રીજા સકામાં થયેલા શ્રી ભદ્રબાહુ
ચૌદ્ધર્મધરે રચેલ અંગોપાંગની નિર્ચુક્રિતઓ, તથા
બીજી કૃતિઓ (વિં સંં પૂર્વે ત્રીજો સૈકો) કોઈ
કોઈ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે; કોઈ કોઈ હસ્તલેખરૂપે છે;
અને કેટલીક નાશ પામી છે.
- (૪) શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી પછી તરતમાં થયેલ શ્રી સ્થૂલિ-
ભદ્રની બહેન ચક્ષાસાધ્વીને શ્રી સીમધરસ્વામીએ
આપેલી ચૂલિકાઓ “દશવૈકલિક” આદિમાં પાછળથી
નાંખેલી વિદ્યમાન છે; પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.
- (૫) શ્રી વીર પછી ચોથા સૈકામાં થયેલા શ્રી શ્યામસૂરિનું
“પન્નવણુ (પ્રજ્ઞાપના)” (વિં સંં પૂર્વે બીજો
સૈકો) પ્રસિદ્ધ થયું છે...ઇત્યાદિ.

(b) સિદ્ધસૂરિ પછીની પ્રાકૃત કૃતિઓ

સિદ્ધસૂરિના વખતનું તથા ત્યાર પછીનું જૈન પ્રાકૃત
સાહિત્ય થોડુંક ભેદએ, અને તેથી જણાશે, કે ચર્ચાંગમૃત

દલીલ મુજબ પ્રાકૃત ઘસાતું ચાલ્યું નથી; પણ પોષાતું વૃદ્ધ પામતું ચાલ્યું છે:—

- (૧) શ્રી સિદ્ધસૂરિનું ‘સમ્મતિ સૂત્ર’ પ્રસિદ્ધ થયું છે.
- (૨) શ્રી સિદ્ધસૂરિ પછી વિં સં ૬૦ માં શ્રી વિમલ-સૂરિએ રચેલું પ્રાકૃત ૧૦૦૦૦ ગાથાખંડ શ્રી પદ્મ-ચરિત્ર અથવા રામચરિત્ર.
- (૩) ત્યાર પછી વિં સં ૭ીજ સૈકાના અરસામાં થયેલા શ્રી સિદ્ધ નાગાર્જુનના ગુરુ પાદલિપ્તસૂરિ, (પાયલિપ્તસૂરિ જેનાં નામથી નાગાર્જુને કાઠિયાવાડના શત્રુજય પર્વતની તળેટીમાં પાયલિપ્તઠાણુ, સંસ્કૃત પાદલિપ્ત-સ્થાન, અને હાલનું પાયલિપ્તના, પાલીતાણુ વસાવ્યાનો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ છે) એઓએ રચેલ (હાલ મળી આવતી તેમાં પહેલી) પ્રાકૃત દેશી નામવાળા. (જે પાયલિપ્ત નામમાળાએ ઓળખાય છે.)
- (૪) ત્યાર પછી થયેલા શ્રી ધર્મદાસગણીએ રચેલી ‘ઉપ-દેશમાળા’ પ્રસિદ્ધ થઈ છે કહેવાય છે કે આ ધર્મદા સગણી શ્રી વીરપ્રભુના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય હતા; પણ આ ગ્રંથમાં વિંસં પહેલા સૈકામાં થયેલા શ્રી વજ્ર-સ્વામીના વારા સુધીનાં (historical allusions) ઐતિહાસિક સૂચવનો દેખાતાં હોવાથી, અને એ પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત થયાં છે એવું નહિ દેખાતું હોવાથી, બીજો સળંગ આધાર ન મળે તો અનુમાન થાય છે, કે એ ધર્મદાસજી આ અરસામાં કે પછી થયા.

(૫) ત્યાર પછી વિં સંં ત્રીજા-ચોથા સૈકાના અરસામાં થયેલા શ્રી શિવશર્માના કર્મમવિવાગ (કર્મવિપાક), કર્મમપયડી (કર્મપ્રકૃતિ) આદિ પાંચસંગ્રહ પ્રમુખ ગ્રંથો. આ પ્રસિદ્ધ નથી થયા; પણ જૈન સાધુ આદિ આનો અભ્યાસ કરે છે; આને સૌથી પ્રાચીન કર્મગ્રંથ પણ કહે છે. દિગંબરના ‘ગોમદસાર’ અને શ્વેતાંબરના ‘કર્મગ્રંથ’ આ ઉપરથી થયા છે.

પહેલા સૈકાથી છઠ્ઠા સુધીનું જૈન સંસ્કૃત સાહિત્ય

વિં સંં પહેલા સૈકાથી છઠ્ઠા સકાના પ્રારંભ સુધીમાં જૈનોના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથો અનેક થયા હોવા જોઈયે; પણ કાળાદિ દોષને લઈને એ નાશ પામ્યા હોય અથવા ગમે તેમ હોય પણ આપણને ખડું જુજ મળે છે. પ્રાકૃત ગ્રંથો જેમ જુજ મળે છે, તેમ સંસ્કૃત ગ્રંથો પણ જુજ મળે છે. વિં સંં પાંચમા સૈકામાં થયેલા શ્રી ધનેશ્વરસૂરિનો સંસ્કૃત શત્રુંજય માહાત્મ્ય પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેમ જ એ અરસામાં થયેલા શ્રી મલ્લવાદી, -(શિલાદિત્યના લાણેજ) એમણે ‘દ્વાદશાર નય ચક્રવાલ’ જૈન ન્યાયનો મહાન્ ગ્રંથ, તેમ જ બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મોત્તરના ‘ન્યાયખિંદુ’ ઉપર વૃત્તિ, અને શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના ‘સમ્મતિસૂત્ર’ ઉપર ટીકા તથા ‘પદ્મચરિત્ર’ (આ સંસ્કૃતમાં કે પ્રાકૃતમાં એ બંબર નથી પણ બીજા) સંસ્કૃતમાં લખ્યા છે. આમાંથી માત્ર ‘દ્વાદશાર નયચક્ર’ (Wheel of Naya, having twelve radii)

મળે છે; બાકી તો માત્ર ચાદીરૂપે પ્રાચીન ટિપ્પણિકામાં (catalogues) નામરૂપે રહ્યા છે ! કાળદોષે તે ગ્રંથો અલભ્ય થઈ પડ્યા છે ! વિં સંં સોળમા સૈકાની (catalogue) ફેરીસ્ત કરનારને પણ એ ગ્રંથો હાથ લાગ્યા નથી; માત્ર નામરૂપે એણે જણાવ્યા છે ! આમ વિં સંં પહેલા સૈકા પછી પાંચમા સૈકા સુધીમાં પ્રાકૃત ઘસાતું ચાલ્યું અને સંસ્કૃત પોષાતું ચાલ્યું એ એકાંતે અથવા અનુમાને કહી શકાય એમ નથી. બંને ભાષામાં ગ્રંથો રચાયા હોવા જોઈયે; પણ બંનેના ઉપર જણાવ્યા એટલા કે બીજા કોઈ ગ્રંથો જ મળી શકે છે. આ ગ્રંથો બધા શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના છે; અને આ ઠેકાણે નોંધ લેવી જરૂરની છે, કે આ અરસામાં દિગંબરઆચાર્યના ઘણા ગ્રંથકારો થયા છે; તેઓએ પણ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે; અને એમાંના ઘણા મળી આવે છે; પ્રાકૃતની સંખ્યા વિશેષ છે. દિગંબર પ્રાકૃત અને શ્વેતાંબર પ્રાકૃતમાં શૈલી કે ધાવા પરત્વે સહજ વિલક્ષણતા દેખાય છે. પણ તે બંને પ્રાકૃતનું નિયામક શબ્દાનુશાસન (વ્યાકરણ) એકજ ભતનું છે; આચાર્યભેદ, દેશભેદ, કાળભેદ એ આદિ કારણે શૈલીવૈલક્ષ્ય સ્વાભાવિક છે; પણ તે બધાંનાં નિયામક વ્યાકરણ સૂત્રો એકજ છે; આ દિગંબર પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં ધ્યાન ખેંચી રહેલા ગ્રંથો શ્રી સિદ્ધસૂરિ પછી વિં સંં બીજા સૈકામાં થયેલા શ્રી પદ્મનંદિ અથવા કુંદકુંદ સ્વામીના (૧)

સમયસાર (મુદ્રિત) (૨) ક્ષપકસાર (૩) ત્રિલો-
કસાર (૪) લખિંધસાર (૫) પંચાસ્તિકાય
(મુદ્રિત) (૬) અઠ્ઠપાહુડા (અષ્ટ પ્રાલૂત) (૭)
પ્રવચનસાર (મુદ્રિત) Bombay University
તરફથી M. A. માટે Jain Literature માં નિયત
થયેલો એ આદિ છે. આ સિવાય ત્યાર પછી ત્રીજા ચોથા
સૌકાના અરસામાં થયેલા શ્રી શિવાચાર્ય (શિવાચ્ય
અથવા શિવકોટિ),-એમનો હમણાજ હિંદી અનુવાદ
સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો ‘ભગવતી આરાધના’ ગ્રંથ
છે; આનું પ્રાકૃત શ્વેતાંબર આશ્નાયના પ્રાકૃત સાથે
મળતું છે. આ સિવાય સંસ્કૃતમાં શ્રી સંમતભદ્રસૂરિ
શ્વેતાંબર, જે દિગંબરોને પણ માન્ય છે, તેઓનાં
‘આપ્તમીમાંસા’ ‘રત્નકરંડશ્રાવકાચાર’ આદિ
છે; ખંને પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ ઉપરાંત વિં સંં
બીજા સૌકાના અરસામાં આ સૂરિ થયા છે. આ
ઉપરાંત વિં સંં પાંચમા સૌકાને છેડે થયેલા શ્રી
માનદેવસૂરિનું (શ્વેતાંબર) ‘ઉપધાન પ્રકરણ’
પ્રાકૃતમાં છે; તથા માનતુંગસૂરિ (બાણમયૂરના
સમકાલીન) નું સંસ્કૃત ભક્તામરકાવ્ય (સ્તોત્ર)
પ્રસિદ્ધ થયું છે. આમ શ્રી સિદ્ધસૂરિથી માંડી છઠ્ઠા
સૌકાના પ્રારંભ સુધીમાં પણ જૈનોએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતને
સારી રીતે એક સરખી રીતે પોષ્યું છે, એ એઓનાં
મળી આવતાં કેટલાંક પુસ્તકોની ઉપલી નોંધથી
સમજાય એમ છે.

વિ. સં. છઠો સૈકો-જૈન સૂત્રો લખાયાં. તે પહેલાં કેમ ન લખાયાં ? : માથુરી વાચના. આરંભદોષનો ભય

(૬) હવે આપણે વિં સંં છઠા સૈકામાં આવિયે. આ સૈકાએ પ્રાકૃત ગ્રંથોને ઘણું પોષણ આપ્યું છે. આ એક બાબત ખસુસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે, કે જૈન આગમ સૂત્રો અત્યાર સુધી કંઠાએ રાખવામાં આવ્યાં હતાં; ધવલપત્ર ઉપર આલેખાયાં ન હતાં. ગુરુપર્વ-પરંપરાએ એ સૂત્રાદિ કંઠે આલ્યાં આવતાં. દિગંબર આમ્નાયમાં લખવાનો પ્રચાર હતો; શ્વેતાંબરનાં અન્ય પ્રકરણો પ્રાયઃ લખાતાં; પણ તેઓનાં અંગોપાંગાદિ હજી સુધી લખાયાં ન હતાં; આથી શ્વેતાંબર-દિગંબરો બંનેને બહુ શોષણ પડ્યું છે. શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીના વારામાં ભયંકર દુકાળ પડેલ, તેથી તેમજ ત્યાર પછી ખીજા સૈકામાં પણ દુકાળ પડેલ તેથી સૂત્રો નાશ પામે એવી સ્થિતિમાં હતાં; એથી શ્રી રુકંદિલાચાર્ય આદિએ મથુરામાં મળી રહેલાં સૂત્રોનો યથાયોગ્ય બાંધો કરી તેને જાળવ્યાં; આ માથુરી વાચના કહેવાય છે. ત્યાર પછી શ્રી વજ્રસ્વામીના વખતમાં (વિં સંં પ્રારંભ પછી) પણ દુર્ભિક્ષ ભય નડેલ; કાળ ઉચ્ચસ્વરૂપે પ્રકાશતો હતો; સ્મૃતિબ્રંશ થતો જતો હતો; છતાં આરંભ દોષથી ડરીને (જૈન સાધુઓને આરંભ પોતા કે પારકા માટે સર્વથા નિષિદ્ધ છે) લખવાનું કે લખાવવાનું કરી ન શક્યા. લખવા-લખાવવામાટે સામગ્રીઓ મેળવતાં-મેળવાવતાં નિઃસંશય

આરંભ કરવો-કરાવવો પડે; જે તેઓ પોતાના કલ્પ (આચાર) પ્રમાણે ન કરી શક્યા. આ અરસા સુધીના જૈન પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ગ્રંથો થોડા મળતા હોય તેમાં આ પણ એક કારણ છે; ગ્રંથો રચાયા છતાં લખાયા ન હોય.

સ્મૃતિ સતેજ હોવાના કારણો

ખદુ' સ્મૃતિગોચર રાખી ગુરુ શિષ્યને આપે એમ પરંપરાપૂર્વક ચાલતું. આવી સતેજ સ્મૃતિનો હાલ ખ્યાલ પણ કદાચ ન આવે; પણ Science of Psychology (માનસ શાસ્ત્ર)ના અભ્યાસીઓને આ સહજ પ્રતીત થાય એમ છે. મન-વચન-કાયાના વ્યભિચાર દોષથી પ્રાયઃ દૂષિત, શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય (મન-વચન-કાયા ત્રણેનું)થી પ્રાયઃ વિમુખ, અને એવાં વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યના અભાવે કુંઠિત મન-મગજ-શરીરવાળા આ કાળના પામર જીવો, -એને આ વાત કદાચ કલ્પનાગોચર પણ ન થાય, અથવા એઓ આ વાતને બહેમ કે અતિશયોક્તિ અથવા “જીનું એટલું સોનું” એવી ગણતરી ગણનારાડપે, અથવા આર્ય દેશના મોહડપે કદાચ ગણી કાઢે? પણ નહિ, આર્ય દેશે બુદ્ધિપ્રભા, સ્મૃતિપ્રાબલ્ય, શુદ્ધબ્રહ્મચર્ય, વિદ્યા જ્ઞાન-શક્તિ એ અંગે પ્રભાવશાલી, પ્રતિભાશાલી પુરુષોને જન્મ આપ્યો છે; ઇતિહાસ એની ખાત્રી આપે છે; વિ० સં० છઠ્ઠાથી બારમા તેરમા સૈકામાં થયેલા સાધુઓની લાખો શ્લોકોએ અંકાતી કૃતિઓ આપણને વિશ્વાસ અજીવે એમ છે.

નંદિસૂત્રમાં નોંધ: છઠ્ઠા સૌકાનું સાહિત્ય

જૈન આગમ સૂત્રો શ્રી દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ તથા બીજા સાધુઓએ વિં સં ૫૧૦ ના અરસામાં પુસ્તકારૂઢ કર્યાં; તે પહેલાં શું સ્થિતિ હતી એનો વિગતે અહેવાલ શ્રી દેવદ્વિસૂરિ શ્રી નંદીસૂત્રમાં આપે છે; ત્યાર પછી તે સૌકાના પ્રાંતે થયેલા શ્રી હરિભદ્ર-સૂરિ જેમણે “મહાનિશીથ” વિચ્છેદ જતું ઉદ્ધર્યું, તેઓ પણ તે સૂત્રમાં તથા દશવકાલિકાદિ સૂત્રોની ટીકામાં આ વાત જણાવે છે. તેમની પહેલાં થયેલ શ્રી જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ બૃહદ્લાખ્ય અથવા વિશેષાવશ્યકમાં પણ આ વાત આપે છે; ત્યારપછી વિં સં આઠમા સૌકામાં થયેલા શ્રી શીલાંકસૂરિ પણ શ્રી આચારાંગની વૃત્તિમાં આ વાત આણે છે; તેમજ વિં સં. બારમી સદીમાં થયેલા શ્રી અભયદેવસૂરિ, ત્યાર પછી તરતમાં થયેલા શ્રી વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિ, શ્રી મલયગિરિ સૂરિ, શ્રીકોટ્યાચાર્ય (કોટસૂરિ), શ્રી દ્રોણાચાર્ય, શ્રી મલ્લધારી હેમચંદ્રસૂરિ આદિ જેઓએ જુદાં જુદાં સૂત્રોની, અંગોપાંગની વૃત્તિઓ લખી છે, તેઓએ યથાયોગ્ય આ ઐતિહાસિક બીના આપી છે. ઘરખારત્યાગી, આરંભ-પરિગ્રહથી રહિત સ્વદેહની એક સંયમને અર્થેજ રક્ષા કરવાવાળા, સ્વપર હિત માટે ઉદ્યુક્ત થયેલા આ પુરુષોને ખોટું, અસમજસ અથવા અતિશયોક્તિરૂપ લખવાનું શું કારણ હોય,

એ સમજાતું નથી. આ સૌકાના પ્રારંભમાં શ્રી સૌરા-
ષ્ટ્રનાં હાલ ખંડિયેરભૂત વલ્લભીપુરમાં (વળામાં)
શ્રી દેવર્દિગણિક્ષમાશ્રમણ આદિ સાધુઓએ મળી,
અત્યારસુધી ધવળપત્ર પર નહિ આલેખાયલાં, ક્ષત
કંઠાએ રહેલાં, પણ કાળદોષ, સ્મૃતિભ્રંશ આદિ દોષને
લઈ વિચ્છેદ જતાં સૂત્રોને પુસ્તકારૂઢ કર્યાં; યથાયોગ્ય
લખાવી લીધાં. આ પ્રાકૃત શ્લોકો લાખો થવા જાય
છે. ત્યાર પછી તેઓએ પ્રાકૃતમાં ‘નંદિસૂત્ર’ લખ્યું;
આમાં પૂર્વાચાર્યોનો, તેઓની કૃતિઓનો એ વગેરેનો
ઇતિહાસ પણ છે. ત્યાર પછી તે જ સૌકામાં શ્રી જિન-
ભદ્રગણીએ શ્રી બૃહદ્ભાષ્ય અથવા વિશેષાવશ્યક
સૂત્ર (પ્રાકૃત ૪૦૦૦ શ્લોકપૂર) રચ્યું; તેમજ બીજા
‘જંબૂદ્વીપસંગ્રહણી’ આદિ ગ્રંથો રચ્યા. ત્યાર
પછી આ સૌકાના ઉત્તરાર્ધમાં શ્રી હારભદ્રસૂરિએ
સમસાદિત્ય ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં ૧૦૦૦૦ શ્લોકપૂર
તથા નાણાઈત (જ્ઞાનાદિત્ય) પ્રાકૃતમાં લખ્યાં; તથા
શ્રી મહાનિશીથ સૂત્રને સમુદ્ધર્યું; આ સિવાય
બીજા અનેક પ્રાકૃત ગ્રંથો એઓએ લખ્યા છે. વિક્રમ
સંવત્ ૬૪૮ સકામાં આમ અનેક પ્રાકૃત ગ્રંથો લખાયા
છે. સંસ્કૃતમાં પણ ઘણા લખાયા છે; પણ અમારે
અત્રે તો પ્રાકૃત સંબંધી જ ખાસ કહેવાનું છે.

સાતમાથી માંડી દશમું શતક

(૭) વિં સંં સાતમા-આઠમા સૌકામાં થયેલા પ્રાકૃત
ગ્રંથોની માહિતી અમને નથી. ‘જૈનગ્રંથાવલી’

આદિ કંટલગો તથા ભંડારો જોવામાં આવે તો ખબર પડે. આ સૌકામાં શ્રી દિગંબરી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતીનાં પ્રાકૃતમાં રચાયેલાં શ્રી ગોમદસાર તથા બૃહદ્ દ્રવ્ય-સંગ્રહ આદિ બહુ પ્રસિદ્ધ છે.

- (૮) નવમા સૌકામાં 'પંચસંગ્રહ' આદિ જુના કર્મગ્રંથોને અનુસરી કર્મવિપાક આદિ જુના કર્મગ્રંથો શ્રી ગર્ગર્ષિએ રચેલા મળી આવે છે. અત્રે મોરળીના ભંડારમાં અમારા જોવામાં આ ગ્રંથો આવેલ છે; અને આ પરિવર્ણના પ્રદર્શનમાં એ મુકેલ છે.
- (૯) દશમા સૌકામાં સુપ્રસિદ્ધ ધનપાળ પંડિતે બીજી દેશીનામમાળા (હાલ મળી આવતી પ્રાકૃતનામ-માળામાં બીજી) જે તરંગલોલા નામે પ્રસિદ્ધ છે, તે રચી છે. તે જ અરસામાં કે કાંઈક પહેલાં શ્રી ચંદ્રપ્રભ મહત્તરે સત્તરી (સત્તતિકા) નામનો છઠ્ઠા કર્મગ્રંથના નામે ઓળખાતો ગ્રંથ રચેલો મુદ્રિત થયો છે.

અગ્યારમું-બારમું-તેરમું શતક—

- (૧૦) ત્યાર પછી ક્રમે ક્રમે શ્રી અભયદેવસૂરિ, શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, શ્રી મહાધારી હેમચંદ્રસૂરિ, શ્રી ચંદ્રસૂરિ, આદિ થયા તેમણે પ્રત્યેકે પ્રાકૃત કૃતિઓ કરી છે. શ્રી ચંદ્રસૂરિની 'સંગ્રહણી' જે મધ્યમ સંગ્રહણીના નામે ઓળખાય છે, તે તથા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની ત્રીજી દેશીનામમાળા પ્રસિદ્ધ થયેલી વખ્યાત છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના વારામાં બીજા અનેક સાધુઓએ જુદા જુદા તીર્થંકરોનાં પ્રાકૃતગાથાબદ્ધ હજારો શ્લોક-પૂર ચરિત્રો લખેલાં વિદ્યમાન છે. સંસ્કૃતમાં પણ એવાં ઘણાં ચરિત્રો લખાયાં છે. આ પ્રાકૃત ચરિત્રોનું સમગ્ર પૂર લાખો શ્લોકો થવા જાય છે. આ પ્રત્યેક ગ્રંથનાં નામ, શ્લોક સંખ્યા, કર્તાનાં નામ, રચનાનો સંવત્ તથા એ ક્યાં મળી શકશે?—એ બધી વિગતવાર તપસીલ ‘જૈન ગ્રંથાવલી’ ઉપરથી જોઈ શકાશે. ત્યાર પછી તે અરસામાં શ્રી શાંતિસૂરિએ જીવવિચાર તથા બીજા કોઈ આચાર્યે નવતત્ત્વ પ્રકરણ પ્રાકૃતમાં યોજ્યાં છે; તે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ત્યાર પછી શ્રી નેમિચંદ્રસૂરિએ પ્રવચન સારોઽધાર નામનો મહાન્ પ્રાકૃત ગ્રંથ રચેલો પ્રસિદ્ધ થયો છે.

ચૌદમાથી માંડી અઠારમો સૈકો—

વળા ઉપર જણાવેલ ‘જીવવિચાર’ના કર્તા શ્રી શાંતિ-સૂરિએ ‘ધર્મરત્ન પ્રકરણ’ પ્રાકૃતમાં લખ્યો છે, જે પણ ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે; આ ટીકા પણ ચૌદમી સદીમાં થયેલા શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ થોડી પ્રાકૃતમાં અને થોડી અપભ્રંશીય પ્રાકૃતમ લખી દેખાય છે, બાકી ઉપર જે જે ગ્રંથો જણાવ્યા તે બધાની પ્રાકૃત પ્રાયઃ જૈનસૂત્ર-પ્રકરણની પ્રાકૃત છે. ઉપર જણાવેલા શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ ચૌદમા સદીના પ્રારંભમાં પ્રાકૃતમાં ‘ભાષ્યત્રયમ્’ તથા ‘નવ્યકર્મગ્રંથો’ તથા ‘શ્રાદ્ધવિધિ’ મૂળ લખ્યાં છે; જે બધાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. આગળ

ચાલતાં શ્રી કુલમંડનસૂરિ તથા પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ વિચાર-
સાર તથા વિચારામૃત એ આદિ અનુક્રમે પ્રાકૃત
ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમજ ત્યાર પછી પંદરમા સૌકામાં
શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ શ્રી સંતિકરે સ્તવનાદિ પ્રાકૃતમાં
લખ્યાં છે, જે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આમ શ્રી સિદ્ધસેન
સૂરિના વખતથી માંડી છેવટ અઢારમા સૌકાસુધી,
(શ્રી યશોવિજયજીના યતિલક્ષણુસમુચ્ચયાદિ આ
અઢારમા સૌકાનાં) જૈન લેખકોએ, પુરુષાર્થકલકથ
જૈન લેખકોએ, પ્રાકૃતને પોષવી ચાલુ રાખી છે;
દ્વિગંબર-શ્વેતાંબર બંનેએ એ પોષવી ચાલુ રાખી
છે; પ્રાકૃત ઘસાઈ જવા નથી પામી; એ તો ઉછરતી
ચાલી છે. તેમ વળી એ લેખકો સાથે સાથે સંસ્કૃતને
પણ વસરી નથી ગયા. આમ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં
અનેક કૃતિઓ થઈ છે, જે બધાની વિગતે માહિતી
'જૈન ગ્રંથાવલી,' દાઠ લાંડારકર, પીટર્સન, બુડ્ડલર
આદિના રીપોર્ટો, તથા દ્વિગંબર-શ્વેતાંબરના જુદા
જુદા પુસ્તકલંડારોની ટીપ જોયાથી મળે એમ છે.
આ બધી પ્રાકૃત કૃતિઓ એક જ પ્રાકૃતની છે. કાળાદિ
લેદને લઈ આ કૃતિઓની શૈલીમાં સરળતા-કઠિનતા
રસિકતા-કિલ્લતા આદિ વિલક્ષણુ લેદો દેખાશે; પણ
એ બધી કૃતિઓનાં નિયામક લિંગ-શબ્દાદિ અનુશાસન
(વ્યાકરણ)નાં સૂત્રો તો એક જ, જેમ સંસ્કૃતમાં—

જુદા જુદા વખતની સંસ્કૃત કૃતિઓમાં વિલક્ષણતા.

(૧) શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકનાં તત્વાર્થાધિગમ, પ્રશમરતિ, આદિ

- (૨) શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના બત્રીશબત્રીશી, ન્યાયાવતાર, કલ્યાણમંદિર આદિ
- (૩) શ્રી ધનેશ્વરસૂરિના શત્રુંજય માહાત્મ્યાદિ
- (૪) શ્રી સંમતભદ્રસૂરિના આખતમીમાંસાદિ
- (૫) શ્રી મલ્લવાદીના નયચક્રવાલ આદિ
- (૬) શ્રી હરિભદ્રસૂરિના ધર્મખિંદુ અષ્ટક, યોગખિંદુ આદિ
- (૭) શ્રી સિદ્ધર્ષિના ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ આદિ
- (૮) શ્રી જયશેખરસૂરિના કુમારસંભવ, પ્રબોધ ચિંતામણિ આદિ
- (૯) શ્રી મુનિસુંદરસૂરિના અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ આદિ
- (૧૦) શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના શલાકાપુરુષચરિત્ર, પરિશિષ્ટપર્વ, દ્વયાશ્રય આદિ
- (૧૧) શ્રી વિનયવિજયના લોકપ્રકાશ, શાંતસુધારસ આદિ
- (૧૨) શ્રી યશોવિજયનાં જ્ઞાનસાર, જ્ઞાનખિંદુ, અધ્યાત્મો-નિષદ્ધ આદિ.

ભાષા એક જ; શૈલી ફેર; તેમ થવું જોઈએ—

એ આદિ જુદા જુદા લેખકોની જુદે જુદે વખતે લખા-યલી સંસ્કૃત કૃતિઓમાં ભાષા શૈલીમાં કઠિનતા કે સરળતા પરત્વે વિલક્ષણલેદ હોવા છતાં એ બધા ગ્રંથો સંસ્કૃત વ્યાકરણને અનુસરીને શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં લખાયા છે, અથવા જેમ જનેતર ગ્રંથો—

- (૧) કાલિદાસના રઘુવંશ, મેઘદૂત, કુમારસંભવ, શાકુંતલ, વિક્રમોર્વશીય આદિ
- (૨) ભવભૂતિના માલતીમાધવ, મહાવીરચરિત, ઉત્તર-રામચરિતાદિ
- (૩) બાણની કાદંબરી
- (૪) માઘકાવ્ય તથા શિશુપાલવધાદિ
- (૫) શ્રી શંકરાચાર્યના પંચીકરણાદિ
- (૬) શ્રી વ્યાસના મહાભારત, ગીતા આદિ
- (૭) શ્રી વાલ્મીકીનું રામાયણ
- (૮) જગન્નાથ પંડિતના ભામિનીવિલાસ આદિ
- (૯) ભર્તૃહરિના શતકચતુષ્ટયાદિ

તાત્પર્ય કે જૈનોનું પ્રાકૃત ક્ષીણ નથી થયું—

એ જુદા જુદા લેખકોએ જુદે જુદે વખતે જુદે જુદે કાળે એક જ શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં ગ્રંથો લખ્યા છતાં દેશ-કાળ-લેખકની પ્રકૃતિ આદિ કારણે તે તે કૃતિઓમાં સરળતા-કઠિનતા-રસિકતા-કિલબટતા આદિ શૈલી પરત્વે ભેદ દેખાય છે, તેમ ઉપર જણાવેલા તથા બીજા પ્રાકૃત ગ્રંથો બધા પ્રાકૃતના નિયમને અનુસરી લખાયા છતાં તેમાં શૈલી પરત્વે વિલક્ષણતા ભાસે તો તે બનવા યોગ્ય છે. બાકી એ બધા પ્રાકૃત ગ્રંથો જૈનસૂત્ર-પ્રકરણની પ્રાકૃતના છે. આ લાંબી ચર્ચાનું તાત્પર્ય એ કે કહેવામાં અથવા અનુમાનવામાં આવ્યું છે, તેમ શ્રી સિદ્ધસૂરિના વારા પછી જૈનોની આ

પ્રાકૃત ઘસાતી નથી ચાલી; પણ જુદા જુદા લેખકોએ એને સમ્યક્ પ્રકારે પોષીને અઘાપિ પર્યંત તે અવિચ્છિન્ન આણી છે. ભાવિકાળે જે અને તે ખરું !

વનરાજનો સમય; જૈનો પર વિદ્યાજ્ઞાનની ઉપેક્ષાનો આરોપ—

(૩) ચર્યાસંપન્ન પ્રશ્ન માટે આગળ કરવામાં આવેલી એ દલીલો આપણે જોઈ; હવે ત્રીજી જોઈએ. આ ત્રીજી દલીલ એવા આશયની છે, કે શ્રી સિદ્ધસૂરિના વખતથી જૈનોમાં પ્રાકૃત સાથે સંસ્કૃત પણ સામેલ થવાથી પ્રાકૃતને સ્વાભાવિક રીતે હાનિ આવી અને એ હાનિ વધતાં વધતાં વનરાજ આવડાના વખતમાં જૈનો રાજકારભાર-વ્યાપારાદિમાં ગુંથાતાં તેઓએ વિદ્યા-જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરી; જેથી જનોની પ્રાકૃત અપભ્રંશ થતી ચાલી, તે ઠેઠ એટલે સુધી કે તેમાંથી ગુજરાતી થઈ. ચર્યાના ઉત્પાદકનાં આ બધાં અનુમાનો છે, એમ ચર્યાકાર સ્પષ્ટ જણાવે છે; અને એ અનુમાનોને નિર્ણયાત્મક ગણી તે પર ભાર ન મુકવાનું પણ સૂચવે છે. તથાપિ કહેવાનું કે જેને ઉંડા ઉતરી વચાર કરવાનાં શક્તિ-અવકાશ નથી એઓને આડે રસ્તે, એક તરફ દોરવનારાં આવાં આધાર વિનાનાં કૃત્રિમ અનુમાનો કરવાનું પ્રયોજન શું? એ અનુમાનો આધાર વિનાનાં કૃત્રિમ છે કે નહિ એ તપાસિયે :—

(૧) વનરાજ આવડાના વખતમાં જૈનોને રાજકારભાર મળ્યો, એના સંગીન પુરાવા ક્યાં છે ?

- (2) રાજકારભાર તથા વ્યાપારમાં ગુંથાતાં જૈનોએ વિદ્યા જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરી, તો પ્રશ્ન થાય છે, કે જૈનો (ગૃહસ્થો) તે પહેલાં શી રીતે ઉદર પોષણ કરતા ? રાજકારભાર કે વ્યાપાર સિવાય બીજો કોઈ ધંધો તેઓના હાથમાં હતો ? અથવા તેઓ શું નિરુદ્યમી હતા, કે જ્ઞાન-વિદ્યાને આપી પ્રાકૃતને પોષતા રહ્યા; અને પછી વનરાજના વખતમાં કારભારું મળતાં ઉદ્યમી થયા અને તેથી વિદ્યા-જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરી ? ઉદરપોષણ હેતુએ ઉદ્યમ કરનારાઓને વિદ્યા-જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરવી પડે એવો કોઈ એકાંતિક નિયમ છે ? આગળ કરવામાં આવેલી દલીલોની કૃત્રિમતાને લઈ આ પ્રશ્નો ઉઠ્યાં છે.

જૈન મંત્રીઓ, વ્યાપારીઓએ પોતાના સમયમાં જ્ઞાનાદિ ક્ષેત્રને આપેલો આધાર. સાધુઓએ પણ એમ કહ્યું છે—

- (3) વારુ, જૈનોને રાજકારભારમાં લાગ મળ્યો હોય તો તેઓ જ્ઞાનાદિને પોષવા કરે કે તેને વિસારી મુકે ? ઇતિહાસ આપણને સારી રીતે જણાવે છે કે જ્યાં જ્યાં જૈનોનો રાજકારમાં ભાગ પેઠો છે, ત્યાં ત્યાં તેઓએ બીજી બાબતો ઉપરાંત બે બાબતોમાં લાગવગ ચલાવી ખાસ લક્ષ આપ્યું છે:—તે બે બાબતો આ:—
(૧) નવાં જિનમંદિરો કરાવવાં, બિંબ ભરાવવાં, પ્રતિષ્ઠા કરાવવી; જુનાં મંદિરો સમરાવવાં; ધ્વજ બંધાવવી; તીર્થયાત્રા અર્થે સંઘ કાઢવા; એ અને

(૨) પુસ્તકો લખાવી તેના લાંડારો કરાવવા. ગૃહસ્થ વર્ગ આ રીતિને અનુસર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ સાધુવર્ગે પણ યથાયોગ્ય હિત જોઈ આ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે. વિમલ મંત્રી, વાગ્લટ મંત્રી, વસ્તુપાળ-તેજપાળ, ઉદયનમંત્રી, આમ્રલટ, સંત્રામસિંહ સોની, માનસિંહ ભોજરાજ અને જગદુશાહ શેઠ આદિ ગૃહસ્થો અને શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, દેવચંદ્રસૂરિ, હાર-વિજયસૂરિ, વિજયતિલકસૂરિ, પદ્મસુંદરસૂરિ આદિ આચાર્યોનાં ચરિત્રોથી આ પ્રતીત થાય છે. વિક્રમના વખતમાં શ્રી સિદ્ધસૂરિ, શિલાદિત્યના વખતમાં શ્રી મલ્લવાદી તથા ધનેશ્વરસૂરિ, વનરાજના વખતમાં શ્રી શિલ્પગુણસૂરિ, તે જ અરસામાં શ્રી ગ્વાલીયર (ગોપગિરિ) ના રાજા આમના વખતમાં શ્રી ખમ્પલટ્ટી સૂરિ, શ્રી સિદ્ધરાજ-કુમારપાળના વખતમાં શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ-દેવચંદ્રસૂરિ, તે જ અરસામાં મેદપાટના રાજા આલ્હણુદેવના વખતમાં શ્રી રામચંદ્રગણી, કીરોજશાહ તથાલખના વખતમાં શ્રી પદ્મસુંદરસૂરિ, અકબરના વખતમાં શ્રી હીરવિજયસૂરિ, જહાંગીરના વખતમાં શ્રી વિજયતિલકસૂરિ એ આદિ આચાર્યો તથા શ્રી કુમારપાળના વખતમાં ઉદયન, વાગ્લટ, આમ્રલટ આદિ મંત્રીઓ, તથા વીરધવળના વખતમાં વસ્તુપાળ-તેજપાળ તથા જગદુશેઠ, મંડપદુર્ગના હાકેમ મુજફ્ફરખાંના વખતમાં (પંદરમો સૈફો વિં સં) સમરસિંહ સોની, તેમજ તે જ સૈફોમાં ખંભાતના

નવાખના વખતમાં શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ એ આદિ તથા વિમલમંત્રી, ઝાંઝણ, સાજણ શેઠ એ આદિએ જૈન-મંદિરો, જ્ઞાનભંડારો એ આદિ ધર્મક્ષેત્રને લાગવગ ચલાવી સારી રીતે પોષેલ છે; તે તેઓનાં ઐતિહાસિક ચરિત્રોથી સમજાય છે.

સંપ્રદાયમાત્ર લાગવગનો ઉપયોગ યથાવસર કરે:

પૂર્વ ધનાઢય જૈનોનાં કીર્તિસ્થંભો

અને એઓએ આમ કયું છે, તે સ્વાભાવિક છે. બધા સંપ્રદાયવાળા પોતપોતાનો સમય આવ્યે પોતપોતાના સંપ્રદાયને પોતપોતાની રીતિએ પોષે એમાં નવાઈ નથી. બૌદ્ધો, શાંકરાનુયાયીઓ, એ આદિએ એમ કયું છે. તો જો વનરાજના વખતમાં જૈનોને રાજકાજમાં પગપેસારો લાગવગ મળ્યાં હતા તો તેઓ જ્ઞાનાદિની ઉપેક્ષા ન કરતા, પણ તેને પોષણ આપતા. વળી વ્યાપારાદિમાં ગુંથાવાથી જ્ઞાનાદિની ઉપેક્ષા થઈ હોય તો તે પણ એકાંતિક વાત નથી. વ્યાપારમાં ધન રળી તેઓ મંદિર-જ્ઞાનાદિ ક્ષેત્રોને પોષતા. પૂર્વે થયેલા ધનાઢય જૈનો,—ચાહે તો તેઓ વેપારી હો. અથવા રાજમંત્રી આદિ ઓદ્ધાવાળા હો,—પણ તેમણે પોતાના ધર્મનાં અંગભૂત મંદિર, જ્ઞાન, સાધુ-સાધ્વી આદિ ચાર ક્ષેત્ર એ આદિ સાતે ક્ષેત્રને રૂડી રીતે પોષ્યાં જ છે; નવાં મંદિરો કરાવ્યાં છે, જીનાં સમરાવ્યાં છે; ધણી

હુ:ખી ભાઈઓનું વાત્સલ્ય ક્યું છે, તીર્થયાત્રાર્થે સંઘ કાઢ્યા છે. છે; જ્ઞાનભંડારો કરાવ્યા છે,—જે બધાંનાં સ્મરણરૂપ કીર્તિસ્થંભો હાલ કોઈ ન કરાવી શકે એવાં શત્રુજય, આબુ, ગિરનાર આદિનાં જિનમંદિરો જેસલમેર-પાટણ-અમદાવાદ-મેડતા-જેઘપુર-ખંભાત લીંબડી આદિના જ્ઞાનભંડારો, જિનાલયના શિલાલેખો તથા તે તે પુરુષોનાં ચરિત્રરૂપે વિઘ્નમાન છે. આમ જોતાં વનરાજના વખતમાં જૈનો રાજકાજ વ્યાપારાદિમાં પડતાં તેઓએ જ્ઞાનાદિની ઉપેક્ષા કરી અને તેથી અગાઉથી ઘસાતી આવતી પ્રાકૃત વિશેષ ઘસાવા પામી એ વગેરે આશયની આનુમાનિક પણ કૃત્રિમ દલીલો નિરર્થક છે. આમ આ ત્રણ મુખ્ય કૃત્રિમ દલીલોનો ઊહાપોહ થયો. હવે એ દલીલોની ઉપ-દલીલો પર થોડા દષ્ટિપાત કરી ગુજરાતીમાં કઈ ભાષામાંથી અવતરી હોવા યોગ્ય છે ? તેમજ ગુજરાતી કેને કહેવી ? એના થોડાક વિચાર બતાવી આ વિષયને ઉપસંહરશું.

પેટા દલીલો—

ચર્યાસંપન્ન વિષયમાં ૨૧૦ મન:સુખભાઈની અથવા ૨૧૦ “ મનુ”ની અથવા યથાયોગ્ય બંનેની નોંધ લેવા યોગ્ય ત્રણ પેટા દલીલો છે :—

(૧) જુદા જુદા વિદ્વાનોના આધારે બતાવ્યું છે, કે

અપભ્રંટ પ્રાકૃતમાંથી શૌરસેની થઈ; અને શૌરસેનીમાંથી ગુજરાતી થઈ.

(૨) પ્રાકૃતનું મહત્વ જૈનોમાં જ હતું; જનેતર અન્ય પ્રાકૃતને હલકી ગણી હલકાં પાત્રોને જ સોંપતા;—જેમ જૈન—બૌદ્ધ સિવાયનાં નાટકોમાં દેખાય છે, તેમ.

(૩) ૨૧૦ ૨૧૦ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનો આધાર લઈ શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યને પ્રાકૃતના “ પાણિનિ” ઠરાવ્યા છે.

આ પેટા દલીલોનું નિરીક્ષણ કરિયે :

(૧) “ સુતારનું મન ખાવળિયે ”—તેમ આ દલીલનું ગુપ્ત રહસ્ય એ છે કે કોઈ વિદ્વાનના આધારે કહી શકાય એમ છે, કે

(જૈનોના) પ્રાકૃતમાંથી કે અપભ્રંટ પ્રાકૃતમાંથી કે તે અપભ્રંટ પ્રાકૃત પછીની એક પેઢીમાંથી ગુજરાતીનો જન્મ થયો અને એની કીર્તિ જૈનોને મળે ? અમે આગળ બતાવવાના છિયે, કે ગુજરાતીનો જન્મ અપભ્રંટ પ્રાકૃતમાંથી થયો છે; પણ તે જૈનોની સૂત્ર-પ્રકરણની પ્રાકૃતભાષા અપભ્રંટ થઈને તેમાંથી નહિ; પણ દેશની પ્રચલિત સામાજિક પ્રાકૃત અપભ્રંટ થઈ તેમાંથી, કેમકે સામાજિક પ્રાકૃત એકલા જૈનોની સ્વાંગ માલિકીની ન હોતી. કોઈ કોઈ વિદ્વાનોના મતે અર્થાકાર કહે છે કે અપભ્રંટ પ્રાકૃતમાંથી શૌરસેની થઈ અને આ શૌરસેનીમાંથી ગુજરાતી થઈ; કોઈ

ગુજરાતી શૌરસેનીમાંથી ઉતરી કે અપભ્રંષ્ટ પ્રાકૃતમાંથી ? ૧૦૧

વિક્ષાનો ભલે એમ કહેતા હોય પણ ગુજરાતી અને અપભ્રંષ્ટ પ્રાકૃત વચ્ચે શૌરસેનીને રાખવાની જરૂર નથી.

ગુજરાતી શૌરસેનીમાંથી ઉતરી કે અપભ્રંષ્ટ પ્રાકૃતમાંથી ?

શૌરસેની અને અપભ્રંષ્ટ પ્રાકૃતના દાખલા તપાસિયે તો આપણને સ્પષ્ટ જણાશે કે બંને ભાષા સ્પષ્ટ વિભિન્ન છે; અને અપભ્રંષ્ટમાંથી ગુજરાતી ઉતરી શકે છે, તેવી સરળતાથી શૌરસેનીમાંથી ઉતરી શકતું નથી. બંનેના એકેક ઉદાહરણ લઈએ :-

(વિ० સં० ચૌદમા સૈકામાં થયેલા શ્રી જિનપ્રભસૂરિએ જૈનોના આઠમા તીર્થંકર શ્રી ચંદ્રપ્રભુની સંસ્કૃત પ્રાકૃત-શૌરસેની-માગધી-પૈશાચિકી-ચૂલાપૈશાચિકી-અપભ્રંશ અને સમસંસ્કૃત એમ બુકી બુદ્ધી ભાષાઓમાં સ્તુતિ કરી છે, જે મૂળરુપે છપાઈ ગઈ છે, તેમાંથી આ બે ઉદાહરણ લીધાં છે. તેનો અર્થ પણ અમને બેસે છે તેવો નીચે આપીએ છીએ;)-

(૧) શૌરસેનીનું ઉદાહરણ.

“^૨વિગદદુહ્હેદુ^૪મોહારિકેદૂદયં^૩દલિદગુરુદુરિદ^૧મધ^૭વિહિદકુમદસ્વયં ।
^૩નાથ^૮તં નમદિ^{૧૦}જો^૪સદટનદવત્સલં^{૧૩}લહદિ^{૧૨}નિચ્ચં^{૧૬}દિ^{૧૫}ગતિં^{૨૩}સોદદં^{૨૪}નિમ્મલં”

(આનો અન્વય Paraphrase order અમને સમજાયો છે તેવો આપ્યો છે. એ ક્રમમાં અર્થ ટાંકીએ છીએ:—)

(૧) અથ=અથ. મંગળવાચિ. (સં૦ અથ); (૨) વિગદદુહહેદુ=વિગતદુઃખહેતુ; દુઃખનાં કારણ (રાગદ્વેષાદિ) જેનાં નાશ થયાં છે એવા હે નાથ! (સં૦ વિગતદુઃખહેતો) નાથ=હે નાથ! (સ. નાથ); (૪) જો=જે; (સ ય:); (૫) મોહારિકેદૂદયં = મોહરૂપી શત્રુને કેતુના ઉદય સમાન, એવો જે તું, તેને; (સં. મોહારિકેદૂદયં) (૬) દલિદગુરુદુરિદમ્ = મહત્ પાપ જેણે દળી નાંખ્યું છે, એવો તું, તેને (સં. દલિતગુરુદુરિતમ્); (૭) વિહિદકુમદસ્થયં = કુમતનો જેણે ક્ષય કર્યો છે, એવો તું, તેને (સં. વિહિતકુમતક્ષયં); (૮) સદતનતવત્સલં = તને હમેશાં નમે છે, તારી આજ્ઞા આરાધે છે, તેનું વાત્સલ્ય કરનાર એવો તું, તેને (સં. સતતનતવત્સલં) (૯) તં=તેને, (સં. ત્વામ્); (૧૦) નમદિ=નમે છે; પ્રણમે છે; આજ્ઞામાં રહે છે; (સં. નમતિ); (૧૧) દિ=તે, (સં. સ:); (૧૨) નિચ્ચં=નિત્ય, શાશ્વત; (સં. નિત્યામ્); (૧૩) સોદદં (?) સોહદં (?) સોઘદં (?) = (૧) સોહદં = શોભાવાળી (સં. શોભદાં); (૨) સોઘદં = સુખ આપનારી (સં. સૌખ્યદાં); (૧૪) નિમ્મલં = નિર્મલ, (સં. નિર્મલાં); (૧૫) ગતિં = ગતિ, (સં. ગતિ); (૧૬) લહદિ = લહે છે; પામે છે; (સં. લભતે).

(૨) અપભ્રંશ પ્રાકૃતનું ઉદાહરણ

“^૧સાસયસુર્વાનિહાણુ ^૨નાહ ^૫ન ^૬દિઠો ^૭જૈહિં ^૮તંતં ।

^૯પુન્નવિહૂણઝ ^{૧૧}જાણુ ^{૧૨}નિફલજમ્મુ ^{૧૩}તિદ્દ ^{૧૪}નરપસુહં ॥”

આનો અન્વય પણ અમને સમજાય છે, તેવો આપીએ છીએ :—

(૧) સાસયસુહનિહાણુ = શાશ્વત સુખનાં નિધાન એવા હે નાહ ! (નાથ !) (સં. શાશ્વતસુખનિધાન); (૨) નાહ = નાથ; (સં. નાથ); (૩) જેહિં = જેણે (સં. યેન); (૪) તઠં = તને (સં. ત્વં); (૫) ન=નહિં, નથી (સં. ન); (૬) દિઠો = જોયો (સં. દૃષ્ટ:); (૭) તિહં=તેને (સં. તે); (૮) પુન્નવિહૂણઠ = પુણ્યવિહીન; પુણ્યરહિત (સં. પુણ્યવિહીન); (૯) નિફફલજમ્મુ = નિષ્ફળ જન્મવાળો; (સં. નિષ્ફળજન્માનમ્) (૧૦) નરપસુહં = નરપશુ જેવો, (સં. નરપશુમં), (૧૧) જાણુ=જાણો અથવા જાણું છું, (સં. જાનીત અથવા જાનીહિ અથવા જાનામિ).

આ બે ઉદાહરણ જોતાં કઈ ભાષા ગુજરાતીને વિશેષ મળતી છે, અને કઈમાંથી ગુજરાતીનું અવતરણ થયું હોવા યોગ્ય છે, સીધું કે એકાદ પેઢી મુકીને, એ સમજી શકાય એમ છે.

નાટકોમાં હલકાં પાત્રોના મુખમાં પ્રાકૃત શા માટે મૂકી છે ?—

(૨) પ્રા. ના સ્વાંગ હવાલો જૈનોને આપવા બીજી એવી દલીલ કરવામાં આવી છે, કે પ્રાકૃતનું મહત્વ જૈનોમાં જ હતું, જૈનેતર અન્ય પ્રાકૃતને હલકી ગણી હલકાં પાત્રોને જ સોંપતા, જેમ જૈન-બૌદ્ધ નાટકો સિવાયનાં બીજાં નાટકોમાં હલકાં પાત્રોમાં દેખાય છે.

આ દલીલમાં પણ જખરી સમજફેર છે, તે જોઈએ :—

પાણિનિ.

(૧) પ્રા ત જો એકાંત જૈનોની માલિકીની હત તો ચર્ચા ચલાવનાર રા. “મનુ” પતંજલિએ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ વરસે પ્રાકૃત વ્યાકરણ લખ્યું એમ કહેત નહિ, પાણિનિ અપર નામ પતંજલિએ વિ. સં. દોઢ સૈકા પૂર્વે નવનંદના રાજ્યમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણ લખ્યું છે;* પાણિનિ જૈન ન હતા, અને જો પ્રાકૃતને એ હલકી ભાષા સમજતા હતા, તો નિઃસંશય પ્રાકૃત વ્યાકરણ રચતાં વિરમતા.

વરરુચિ.

(૨) તેમજ જન ઇતિહાસ અને કથાસરિતસાગર અનુસાર પાણિનિના સમયમાં થયેલા વરરુચિ પંડિતે પ્રાકૃત-પ્રકાશ લખ્યો છે, તે પણ તે ન લખત; કેમકે તે જૈન ન હતા. કાલિદાસ પંડિતના જ્યોતિર્વિદા-ભરાણુ અનુસાર જો જોઈએ તો આ વરરુચિ વિક્રમ નૃપના ધન્વંતરી, ક્ષપણક આદિ પંડિતોમાંના એક હતા; એટલે એમ થવા જશે કે શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિના વખતમાં આ પ્રાકૃત પ્રકાશ લખાયું; અથવા હાલના વિદ્વાનો માને છે, તેમ જો વિ. સં. છઠ્ઠા સાતમા સૈકામાં વિક્રમ થયા હોય અને આ વરરુચિ

* રા. રા. ધ્રુવના મત પ્રમાણે આ વાત અસમજસ છે.

તે વખતના હોય તો છઠ્ઠા-સાતમા સૈકામાં પ્રાકૃત જે ક્ષય પામતું સંભાવવામાં આવ્યું છે, અને જેને જૈનેતર અન્યે હલકું ગણ્યું સંભાવ્યું છે, તેનું વ્યાકરણ જૈનેતર વરરાચએ રચી ઉલટું પોખ્યું દેખાશે.

(૩) તેમજ જૈન-બૌદ્ધ નાટકોમાં હલકાં પાત્રોમાં પ્રાકૃત શા માટે મુકવામાં આવી છે, તેનો હેતુ જ સમજ્યા વિના જૈનેતર પર દોષ મુકાયો છે;—કેમકે,

(અ) જૈનેતર નાટકોથી બૌદ્ધ-જૈન નાટકોને આ વિલક્ષણ લેદમાંથી અલગ રાખવાની જરૂર જ નથી. જૈન-બૌદ્ધનાં નાટકોમાં પણ હલકાં પાત્રોનાં મુખમાં પ્રાકૃત મુકાયલી છે:—

ગ. અઘકટિક.

મુદ્રારાક્ષસ.

પ્રબોધ ચંદ્રોદય

માલતી માધવ-પત્યાદિ

} અન્યનાં કરેલાં પણ બૌદ્ધોને લગતાં નાટકો છે.

નલવિલાસ.

રધુવિલાપ.

અનધ્ય રાઘવ.

રતનાવલી.

કરુણાવજ.

નિર્ભય લીમ-પત્યાદિ.

} જૈનોનાં કરેલાં નાટકો છે.

વિક્રમોર્વશીય.

શાકુંતલ.

મહાવીર ચરિત.

ઉત્તરરામ ચરિત.

વેણીસંહાર-ઘટ્યાદિ.

અન્યનાં રચેલાં બૌદ્ધ-જૈનેતર નાટકો છે.

આમાં હલકાં પાત્રોનાં મુખમાં પ્રાકૃત ભાષા મુકાઈ છે; એટલે જૈન-બૌદ્ધ અને ઇતર એવો ભેદ પ્રાકૃત પરત્વે દાખવવાનું અહિં કારણ નથી.

સંસ્કૃત નાટકોમાં પ્રાકૃત શા માટે વપરાય છે ?

(આ) ત્યારે -જૈન-બૌદ્ધેતર નાટકોમાં હલકાં પાત્રોના મુખમાં

પ્રાકૃત મુકવામાં આવી છે, તે પ્રાકૃતનું મહત્વ એ નાટકકારોને નહોતું એ કારણે નહિ; પણ નટ, વિટ, દાસી, બાળ, સામાન્ય સ્ત્રી આદિની આ પ્રચલિત પ્રાકૃત ભાષા છે એ દેખાડવા. નાટકકારો પોતાનાં નાટકમાં યથાશક્તિ સહજ ભાવ લાવવા ચુકતા નથી. વ્યાકરણબોધથી અનભિજ્ઞ એક ગામડિયા ગમરના મુખમાં વ્યાકરણવિશિષ્ટ સંસ્કારી ભાષા મુકવી સહજ સ્વાભાવિક ગણાય ? નહિ જ; અને તેથી નાટકકારો હલકાં પાત્રોનાં મુખમાં દેશની પ્રચલિત, સામાન્ય સમૂહના વપરાશની સામાજિક પ્રાકૃત ભાષા મુકતા. તે તે નાટકોની ટીકા લખનારા (Commentators પણ આ આશયનું કથન છે; અને તેથી એમ પુરવાર થાય છે, કે સંસ્કૃત

ભાષા વ્યાકરણાદિ જાણનાર વિક્ષાનોની વિશેષ (Special) હતી; અને પ્રાકૃત જનસમૂહની સામાન્ય (general) હતી; વિક્ષાનોને ખંને ભાષા ગ્રાહ્ય હતી; સામાન્ય જનસમૂહને પ્રાકૃત જ ગ્રાહ્ય હતી.

હેમાચાર્ય પહેલાંનાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વ્યાકરણો.

- (ઇ) અને એમ હોવું જ જોઈએ. અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ કે દરેક ભાષા તેનાં ચાર સ્વરૂપની અનુસંધિપૂર્વક રહે છે. (૧) ભાષાનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ (૨) તેનું સંસ્કૃત સ્વરૂપ (૩) તેનું સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ (૪) તેનું અપભ્રંશીય (Latent or manifest) સ્વરૂપ. આપણે હાલ વ્યાકરણવિશિષ્ટ (grammatical) ઇંગ્રેજી ભણ્યા હોવાથી આપણે એ સંસ્કારી ભાષામાં બોલિયે-લખિયે; પણ ધારો કે આપણે વિલાયત જઈએ, તો ત્યાંના સામાન્ય જનસમૂહ પાસેથી એ (grammatical) વ્યાકરણવિશિષ્ટ ભાષા સાંભળવાની આશા રાખશું? નહિ. કેટલાંક ઇંગ્રેજ સ્ત્રી પુરુષો બાળકો ઇંગ્રેજીનાં પ્રાકૃત સ્વરૂપમાં એવી ગુણ ગુણ વાતો કરતાં હોય છે, આપણે ઇંગ્રેજીના (Grammar) વ્યાકરણના ગમે તેવાં “ખાં” હોઈએ, પણ આપણને થોડો વખત એ પ્રાકૃત સ્વરૂપનો પરિચય થતાં સુધી તો મુંઝાઈ રહેવું પડેજ. આ કહેવાનું કે નાટકોમાં પ્રાકૃત ભાષા આણી છે તે નટ, વિટ, આદિ સામાન્ય જનોની સહજ ભાષા હોઈ

તેઓનો વાણીવ્યાપાર એ ભાષામાં હોવો જોઈએ એવો અકૃત્રિમ ભાવ આણુવા માટે; નહિ કે એ નાટકકારો એ ભાષાને હલકી ગણતા માટે. ખુદ નાટકકારોને પોતાને પણ, ભલે લખવામાં વ્યાકરણવિશિષ્ટ સંસ્કૃત તેણે વાપરી હોય, પણ બોલવા આદિના વ્યવહારમાં (Colloquial Language) તો ભાષાનાં ઓછાં-વધતાં પ્રાકૃત સ્વરૂપને જ અવલંબવું પડેલ.

હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રાકૃતના પિતા ?

(૩) ત્રીજી પેટા દલીલ એવા આશયની લાવવામાં આવી છે કે રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના કહેવા મુજબ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રાકૃતના “પાણુનિ” છે, અને એ વાતને લગભગ બધા વિદ્વાનો કબુલ કરે છે. રા. “મનુ” તરફથી એકાદ વિદ્વાનની સંમતિ ટાંકવામાં આવી હતી તો સારું હતું. રા. ધ્રુવે કોઈ અભિપ્રાયવિશેષે એમ કહ્યું હશે, કે જે સમજ્યા વિના રા. “મનુ” પોતે અગાઉ પતંજલિને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ વરસે પ્રાકૃત વ્યાકરણના રચનાર જણાવ્યા છતાં પુનઃ પ્રાકૃતના પિતા તરીકે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને ઓળખાવે છે ! શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની પૂર્વે પણ પ્રાકૃતમાં, જંનોની પ્રાકૃતમાં, વ્યાકરણ-નામમાળા લખાયાં છે. વિ. સં. બીજા સૈકામાં થયેલા શ્રી પાદલિપ્ત સૂરિની પ્રાકૃત (દેશી) નામમાળા, ત્યાર પછી વિ. સં. દશમી સદીમાં થયેલા શ્રી ધનપાળ પંડિતની “તરંગલોલા” નામની દેશીનામમાળા, આ બંને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના

પૂર્વે થયેલ છે. તેમ જ તે પહેલાંના જનેતર પાણિનીય તથા વરરુચિનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો છે. જેમ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની પૂર્વે પાણિનિ, શાકટાયન, કાતાંત્ર, સિદ્ધાંતચંદ્રિકા, કંઠાલરણાદિ સંસ્કૃત વ્યાકરણો રચાયાં છે છતાં, શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ સિદ્ધહૈમ સંસ્કૃત વ્યાકરણ રચ્યું, તેમ પાણિનિ, ધનપાળ આદિનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો છતાં, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃત વ્યાકરણ રચ્યું છે. સ્વાભિપ્રેત સરળ-સુગમ-વસિક શૈલીએ દરેક જુદા જુદા વિદ્વાનો એક જ આશયની જુદી જુદી કૃતિઓ જુદી જુદી રીતે, જુદાં જુદાં ક્ષેત્રે, જુદા જુદા સમયે કરે ! વાત આમ છે, ત્યાં શ્રી હેમચંદ્રસૂરિને પ્રાકૃતના પાણિનિ ગણવા, આઘ પ્રગટકર્તા ઠરાવવા અને એમ ઠરાવી જૈનોની પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીનો અવતાર સંભાવી ગુજરાતીના જન્મનું માન જૈનોને અપાવવાની યુક્તિ વિદ્વાનો તો કળી જશે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને અપભ્રંષ્ટ પ્રાકૃતના પિતા તરીકે ઓળખાવવામાં આવે તો તે ઠીક છે. ચર્યાસંપન્ન પ્રશ્નની પૂર્વાપર વિરોધયુક્ત ત્રુટી દલીલોનો વિવેક અત્રે સમાપ્ત થાય છે.

ગુજરાતી ભાષા શામાંથી અવતરી હશે ?

ગુજરાતીનો જન્મરાશિ અપભ્રંષ્ટ પ્રાકૃત

ગુજરાતી ભાષા અપભ્રંષ્ટ પ્રાકૃતમાંથી ઉતરી છે. અપભ્રંષ્ટ પ્રાકૃતનો વિ. સં. ચૌદમી સદીની સ્તુતિમાંનો દાખલો આપણે ઉપર ટાંક્યો છે. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિની પહેલાં જ તરતમાં થયેલા શ્રી અભયદેવસૂરિનો “આગમ અષ્ટોત્તરી”

અપભ્રંષ્ટ પ્રાકૃતમાં છે; તે પ્રથમનું પણ અપભ્રંષ્ટ પ્રાકૃત હોવું જોઈએ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિના વારાનું તથા ત્યાર પછી એક સૈકા પછી થયેલા શ્રી મેરુતુંગસૂરિનું તથા ત્યાર પછી થયેલા શ્રી પદ્મનાભ આદિનું એમ અપભ્રંષ્ટ પ્રાકૃતનાં ઉદાહરણો રા. ધ્રુવે આપણને આ પરિષદની ખીજ ખેઠકના પ્રમુખસ્થાનેથી સંભળાવ્યાં હતાં. આ અપભ્રંષ્ટ પ્રાકૃત તે જૈનોની સ્વાંગ માલિકીની, તેઓના સૂત્ર-પ્રકરણોની પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંષ્ટ થયેલી પ્રાકૃત નહિ, જૈનોની એ પ્રાકૃત તો અવિચ્છિન્ન ધારાએ ચાલતી આવી છે, એમ આપણે સવિસ્તર ઉપર જણાવ્યું છે. આ અપભ્રંષ્ટ પ્રાકૃત તે સામાન્ય જનસમૂહની સામાજિક વપરાશની પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ પામેલ તે. ગુજરાતી ભાષાનું જેમાંથી અવતરણ થયું, તે સામાજિક અપભ્રંષ્ટ પ્રાકૃત.

બ્રાહ્મણો પ્રાકૃતનો ઉપયોગ ન કરતા ?

કોઈ કહેશે, કે પ્રાકૃત ભાષાનો વ્યવહાર જૈનોમાં જ હતો; બ્રાહ્મણાદિ અન્યમાં તો શુદ્ધ સંસ્કૃતથી વ્યવહાર ચાલતો. આ માનીનતા એકપક્ષી છે. ભલે બ્રાહ્મણાદિ લખવાનો વ્યવહાર સંસ્કૃતમાં કરતા હોય ભલે તેઓએ લખવામાં કદાચ પ્રાકૃતનો ઉપયોગ ન કર્યો હોય, ભલે જૈનોએ ખોલવા-લખવામાં પ્રાકૃતથી જ વ્યવહાર કર્યો હોય, પણ એટલું તો નિઃસંશય માનવું પડશે, કે સામાન્ય જનસમૂહની સામાજિક પ્રાકૃત ભાષામાં તે બંનેનો હાથ હતો; બંનેનો વ્યવહાર ઓછો-વધારે પણ હતો.

ભાષામાં બધાનો હિસ્સો: ગુજરાતી કોને અને ક્યારથી ગ.૧૧૧

સામાન્ય જનસમૂહ જે વ્યાકરણવિશિષ્ટ સંસ્કૃતથી અજાત અપરિચિત હશે, તેની સાથે વ્યાકરણાદિ સંસ્કૃતના જાણનાર બ્રાહ્મણોને અવશ્ય પ્રાકૃતમાં વ્યવહાર કરવો પડ્યો હશે; અને બ્રાહ્મણોએ પ્રાકૃત પ્રતિ મુખ મચકોડી સામાન્ય જનસમૂહ પાસે પણ સંસ્કૃત વાણીવ્યાપાર કરવાનો એકાંત આગ્રહ કર્યો હોય તો, ભદ્રંભદ્રંમાંના મુરખાપુરી થાંટરોડ અગ્નિરથાલય મૂલ્યપત્રિકા આપો ઇ૦, -એમ કહેનાર પાત્રની સંસ્કૃત નહિ જાણનાર પારસી ટીકીટમાસ્તરે જેવી ખબર લીધી, તેવી ખબર લેવાઇ જ હોય. કહેવાનો આશય એ કે, સામાજિક અપભ્રંશ પ્રાકૃત ભાષામાં જનો બ્રાહ્મણો બધાનો હિસ્સો હતો, અને એમાંથી ગુજરાતી અવતરવા પામી છે.

ગુજરાતી કોને અને ક્યારથી ગણવી ?

ગુજરાતીની ઓળખાણ: પ્રાચીન ગુજરાતીમાં જાતિ-વચન આદિમાં ફેર: પ્રાચીન ગુજરાતીને હાલની સંસ્કારી ગુજરાતીમાં અવતારવી

આ પ્રકરણનો આ છેલ્લો પ્રશ્ન છે. ગુજરાતી કોને અને ક્યારથી ગણવી ? હાલ આપણે જેને ગુજરાતીરૂપે ઓળખિયે છિયે, તે ગુજરાતીને મળતી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જે ગુજરાતી જણાય અને જે મધ્યમ વર્ગના વિદ્વાનને તરત સમજવામાં આવી શકે, એને ગણવી. અને તેવી ગુજરાતીના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જે ગ્રંથ મળી આવે, ત્યારથી આ ગુજરાતીની શરૂઆત ગણવી; આવી ગુજરાતીમાં ગુજરાતી ભાષાનાં નિયામક વ્યાકરણ. સૂત્રોનાં જાતિ-વચન આદિની

થોડી છુટ મુકવી પડશે; પ્રાચીન ગુજરાતીમાં કવચિત્ કવચિત્ વચન જાતિ હાલનાં વ્યાકરણને અનુસરતાં નહિ દેખાય, તથાપિ ગુજરાતી હોવાથી તેમાંનો ભાવ તો ખરાખર અંધ બેસશે; આવી ગુજરાતીને વિદ્વાનો એકમત થાય તો એના મૂળ ભાવ સ્ખલિત ન થાય તેવી રીતે સંસ્કારી ગુજરાતીમાં પ્રાચીન ગુજરાતીને હાલની સંસ્કારી ગુજરાતીમાં અવતારવી, અવતારવાની છુટ લેવી. શ્રી નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે થયેલા જૈન આચાર્યોના ગુજરાતી ભાષાના લેખો મળ્યા છે; એની કેટલાકની નોંધ અમે આ વિષયના પ્રથમ પ્રકરણમાં લીધી છે. એ પ્રથમ પ્રકરણ લખ્યા અછી અમને વિ. સ. ૧૪૦૫ માં દિલ્લીમાં લખાયેલા “રાજશેખર”ના “વસ્તુપાળના રાસ”ની માહિતી મળી છે. તે ઉપરાંત બીજા પણ “ભરત બાહુબળી રાસ”ની “ક્ષેમ પ્રકાશ રાસ”ની નોંધ લેવી ભુલી ગયા છિએ. આ સિવાય બીજું પણ સાહિત્ય જુદા જુદા ભંડારોમાં હોવું સંભવે છે.

રા. રા. ધ્રુવ કાંઠાવાળા અને ઠાકોર.

રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તા. ૮-૯-૦૬ના પત્રમાં અમને લખે છે કે—‘રાસોની યાદીની પ્રત માટે મહુ આભારી છું. એ યાદીમાં નોંધાયેલા સાહિત્ય ઉપરાંત મહુ* બીજું જૈન રાસાત્મક સાહિત્ય છે, એ પણ નોંધાય

* રા. રા. ધ્રુવ જણાવે છે કે હમણાં જ તેઓના જોવામાં એ રાસ આવ્યા છે; અને જૈન છે; એક વિ. સં. ૧૨૨૫ કે ૧૨૪૫નો અને બીજો વિ. સ. ૧૩૨૭નો “સમક્ષેત્રી” નામે છે. ભાષા અપ-ખટ પ્રાકૃત લાગે છે.

તો ઠીક ઇત્યાદિ.'

અષ્ટાધ્યાયી આદિનાં કવિતો ગુજરાતી કહેવાય ?

આ ઉપરથી સમબ્ધય છે, કે આ વિદ્વાન્ પુરુષે બીજા રાસો જોયા છે. રા. રા.* હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ પાસે પણ વિશેષ સમૂહ સાંભળ્યો છે. વળી રા. રા. બળવંતરાજ કલ્યાણરાય ઠાકોર પણ આ રાસોની યાદી જોઈ બીજા પણ રાસો ઉકન+કોલેજ લાયબ્રેરીમાં જોયા હોવાનું અમને જણાવે છે. આમ જોતાં અનુમાન થાય છે, કે પંદરમા સૈકા પહેલાંનું પણ ગુજરાતી જૈન સાહિત્ય શોધખોળથી મળી આવે. એ ગમે તેમ થાય, પણ ગુજરાતી કચું અને ક્યારથી ગણવું એ અંગે અમને જે લાગે છે તે જણાવ્યું છે. રા. ધ્રુવે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની અષ્ટાધ્યાયીના ફકરા, શ્રી મેરુતુંગસૂરિના સોરઠાનાં જેવાં પદો, વિવેકવિલાસના ફકરા, યજ્ઞનાભના કહાણાકહે પ્રબંધના વસુના ટાંક્યા છે, એને ગુજરાતી કે અપભ્રંશ ભાષાનું નામ આપ્યું એ જાત વિચારવા જેવી છે; અમને તો એ ફકરા ખેસે છે, પણ તે ગુજરાતીના બોધને લઈને એમ તો નહિ જ. આખો જ. બુદ્ધલરનાં પુસ્તક ઉપરથી એકાદ બે ઉદાહરણુ ટાંકિયે:—

* રા. રા. કાંઠાવાળાના પત્રથી જણાય છે, કે તેઓના જોતમાં “સુરમાળનો રાસ” આવ્યો છે; અને “રાણી રમસુંદરી”નો રાસ લખાયો છે, એવું તેમનું ધારણું છે.

+ ઉકન કોલેજની લાયબ્રેરીમાં અમે યાદીમાં આપેલા રાસો સિવાય બીજા પણ છે.

અપભ્રંશનાં ઉદાહરણ

“ અદૃય મૂઢ સહસ્સા વીસલરાયસ્સ બાર હમીરા ।

ફગવીસ સુરત્તાણ તઈં દિણા જગડુ દુઢિમ્મિસ્સે ॥ ”

“ દાનસાલ જગડુ તળી કેતી હૂઈ સંસારિ ।

નઝકરવાલી મણિઅ જે તેહિં અગલ વિઆરિ ॥ ”

ગૌતમરાસ

જગડુશા પર કોઈએ લખેલાં આ બંને અપભ્રંશ પ્રાકૃતનાં પદ છે; પહેલું જરા અઘરું લાગે છે; બીજું સરળ છે. જગડુશા ચૌદમા સૈકા (વિ. સં.)માં થઈ ગયા; એટલે આ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણીએ તો પંદરમા સૈકાનું કવિત છે. એને આપણાથી ગુજરાતી તો કહી શકાય એમ નથી. પંદરમા સૈકામાં અપભ્રંશ પ્રાકૃત લખાયું હોય તેથી તે સૈકામાં ગુજરાતી ન લખાયું હોય એમ પણ આપણાથી કહી શકાય એમ નથી; કેમકે આજે ગુજરાતી પ્રચલિત છતાં રસિકો સંસ્કૃત-પ્રાકૃત આદિ કૃતિઓ કરે છે. એટલે ચૌદમા સૈકામાં પણ ગુજરાતી લખાયું હોય એની શોધ-ખોળ કરવા જેવી છે. વિ. સં. ૧૪૧૨માં લખાયેલો જૈન “ગૌતમસ્વામીના રાસ”—આમાં બે ભાષા છે; એક વશ્થુ (વસ્તુ summary substances) અર્થાત્ અવતરણરૂપે આગળ શું વિસ્તાર આવે છે, તેની સારસમુચ્ચયરૂપ પ્રાકૃત-બદ્ધ ગાથા અને બીજો છંદવિભાગ. આ પ્રગટ ગુજરાતીમાં છે; જૈન પરિભાષાના અભણપણને લઈ કદાચ કંઈ ન સમજાય તો તે જુદી વાત છે; તે પરિચયવિશેષે સમજી શકાય; બાકી ભાષા સરળ-રસિક ગુજરાતી છે; અલંકારિક છે;

“ જેમ સહકારે કોયલ ટહૂકે,
 “ જેમ કુસુમવને પરિમલ બહેકે;
 “ જેમ ચંદન સુગંધ નિધિ
 “ જેમ ગંગાજલ લહેરે લહકે,
 “ જેમ અંબર તારાગણ વિકસે, ”

ઇત્યાદિ ભાગ ભેતાં પ્રતીત થાય છે, કે ભાષા
 મીઠાશવાળી અલંકારિક છે. આ રાસના કર્તાનો બીજો
 “ હંસ-વચ્છ ” રાસ પણ મીઠાશવાળી અલંકારિક ભાષામાં
 છે. તેમાં પણ વચ્છ અને છંદ એવા બે વિભાગ છે. આ
 રાસ અમે આ પરિષદના પ્રદર્શનમાં મુક્યો છે. પ્રાચીનતમ
 ગુજરાતી જૈન સાહિત્ય મુદ્રિત થઈ હવે પ્રસિદ્ધિમાં આવશે,
 અને મતભેદરૂપ દષ્ટિ દૂર થશે. તથાસ્તુ ! ઇતિ શમ્.

ભારથી

તા. ૩૦-૮-૦૯ સોમવાર. } મન:સુખલાલ કીરતચંદ મહેતા

